

A FŐURI LAKÓHELYEK TÁRSASÁGI ÉS GYŰJTEMÉNYES TEREINEK FUNKCIONÁLIS ELRENDEZÉSE A 18–19. SZÁZADBAN

FEKETE J. CSABA

Okl. építészmérnök, műemlékvédelmi egyetemi szakmérnök, műemléki szakértő, egyetemi adjunktus.

BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K 282.

Tel.: (+36-1) 463-1330. E-mail: fekete@eptort.bme.hu

A főúri lakóhelyek funkcionális rendszerében jól kifejeződik annak a társadalmi kapcsolati hálóznak a szerkezete, amelybe a tulajdonosok *háza* (*udvar-* vagy *háztartása*) beágyazódik. A 19. század folyamán a főnemességet ért társadalmi változások (hivatali állások vállalása, politikai működés, részvétel gazdasági vállalkozásokban stb.) a köz- és magán-szféra, az intim és a nyilvános funkciók határozott szétválását eredményezték. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása, hogy a magánlakosztályok nyilvánossága és közéleti szerepe jórészt megszűnt, és ezt a társasági terek számban jelentősen megnőtt csoportja vette át. A főnemesi réteg ugyanis olyan tágas, külön saját életvitelt lehetővé tevő mozgásterrel rendelkezett, ahol párhuzamosan a férjnek és a feleségnek külön érintkezési körei lehettek. Az illem, a konvenció és a reprezentációs kötelezettségek azonban megköveteltek bizonyos érintkezést a házastársak között is, és a kapcsolatoknak ez a társadalmilag elvárt minimuma szabhatott korlátokat mindkettőjük életének. Ez határozta meg a nemzedékeket átfogó egység, a *ház* jelentéstartalmában kifejeződő, a férj és a feleség közötti nyilvánosan legitimált társadalmi kapcsolatot. A társasági terek, a fogadóhelyiségek, vendéglakrészek elrendezése, száma és kiterjedése a tulajdonosok rangszerű, a nyilvános közösségbe való beleszőődésének módját és mértékét tükrözi. A társasági terek kialakítása pontosan meghatározott társadalmi jelentéssel bírt, ezek a ház urának és úrnőjének szűkebb érintkezési köre számára voltak fenntartva. Itt fogadták azokat, akik rövid vendégségbe érkeztek, amikor a látogatások nem elsősorban a reprezentációt szolgálták, hanem inkább a kényelmes, bensőséges és az etikett szempontjából kevésbé kötött társasági együttlétet, szalonéletet. Az ebédlő ezzel szemben annak a sajátos, nyilvános társadalmi állásnak a jelképe volt, amelyet a tulajdonosok a főnemesség hierarchájában elfoglaltak. Az ebédlő és az ehhez kapcsolódó vendéglakosztály lehetett alkalmas a rangban egyenlők vagy a magasabban állók hivatalos látogatásainak fogadására, utóbbi pedig elhelyezésére, elszállásolására. Az 1790-es évektől a számban megszorodó, *funkciójában specializálódó társasági és integrálódó gyűjteményes rendeltetések lineáris sorának differenciált beosztása* alakult ki, amely ezeket a lakófunkcióktól a korábinál jóval karakteresebben elválasztotta. A 19. században így a társasági funkciók teljesen vagy részben a lakófunkcióktól differenciáltan, a példák döntő többségénél a *földszintre osztva, gyalogos feltárással* jelentek meg. Az 1810-es években, a lineáris struktúrában kialakuló *rendeltetés-csoport* eredményezte több társasági helyiség egyidejű, *központi feltárási igényét*, amely e hagyományos struktúra jelentőségét adta a korszakban. A nagyszámú társasági rendeltetést differenciáltan befoglaló *centrális, háromtraktusos térstruktúrák* kialakulása az 1850-es évektől volt jellemző, míg a *lineáris kétmenetes elrendezések* hagyományosnak tekinthetők a korszakban.

Kulcsszavak: kastély, palota, főúri lakóhely, táncterem, ebédlő, szalon, biliárdszoba, képtár, télikert, funkció, barokk, historizmus

A NYILVÁNOS ÉS AZ INTIM SZFÉRA VISZONYA A 18–19. SZÁZADI FŐURI LAKÓHELYEKBEN

A 18. században a nyilvános és az intim szféra jellegzetes kapcsolatát az határozta meg, hogy részben vagy egészben átfedték-e egymást. A belső terek olyan beosztása, ahol minden úri lakrész előtt egy vagy két előszoba volt; a kastélykápolnák, színházak olyan téralakítása, amelyben kegyúri karzat húzódott; továbbá a reprezentatív feltáró, valamint személyzeti kiszolgáló forgalom elválasztása mind kifejezője volt az állandó térbeli közelség és az állandó társadalmi távolság eme különleges egymásmellettségének, a bizalmas érintkezésnek az egyik sikon, és a legszigorúbb távolságtartásnak a másikon. Így szolgálhatott a belső, a második előszoba a szolgálószemélyzet fölött álló hivatalos vendégek számára, ugyanakkor a ház urával társadalmilag egyenrangú vagy közel egyenrangú vendéget, ha bizalmas magánügyben érkezett, vagy egyenesen a hálószobába, vagy a második előszoba és a hálószoba közötti kabinetbe vezették; ha pedig a fogadóhelyiségekben tett látogatást, az úr leginkább az első előszobából nyíló szalonban fogadta.¹

Mivel a 18. században a főnemesség körében a mai értelemben vett foglalkozás még nem, hanem a rang és a tisztség, valamint a vele járó udvari funkció létezett, a foglalkozás és a magánélet tevékenysége (a karrier, az önérvényesítés, illetve a kikapcsolódás, szórakozás, művelődés) nehezen választható szét. Az élet sok, általunk ma a magánélethez sorolt oldalának bevonása a társadalmi nyilvánosság körébe rendkívül jellemző volt a főnemesség életformájára. A társasági terekben tartott összejöveteleken erősebb hangsúlyt kapott a kikapcsolódás és a szórakozás, de nem hiányzott a másik, az inkább nyilvános-közéleti oldal sem. Azokon az összejöveteleken ellenben, amelyeken a vendéglakosztály vagy a vendéglakrészek helyiségeit nyitották meg, a főúr közéletisége és rangja, a háza érdekeinek és érvényesülési igényeinek megővése áll előtérben.²

A 18. századi kastélyban megtalálható kevés társasági funkciójú tér közül – mivel a társasági életre az alkalmoszerű, nagyszámú vendég részvételét biztosító szabadtéri rendezvények voltak inkább jellemzők, melyeket sokszor ideiglenes kerti pavilonokban tartottak, ezzel tehermentesítve a kastély jóval kisebb befogadó képességű közösségi tereit – az *ebédlő* („Salle à manger”)³ emelkedett ki funkcionális jelentőségében (*l. ábra*). A „hatalom és bőkezűség édestestvérek”, melynek leghatásosabb kifejezője a főúri terített asztalon kifejtett pompa volt, hagyományos területe az arisztokrata társasági érintkezésnek. Az asztalnál érvényesített ültetési rend a hierarchia egyik legfontosabb megnyilvánulási területe volt, az étkezés során használatos etikettszabályok és szokások pedig szelekciós hatásúak voltak, mivel ismeretüket csak a gyermekkortól való fokozatos és folyamatos gyakorlással lehetett elsajátítani, és így az asztali vendéglátás azonnal kiszűrte azt, aki nem illett a társaságba.

¹ Elias 2005. 64.

² Elias 2005. 67–69.

³ Blondel 1738.

a)

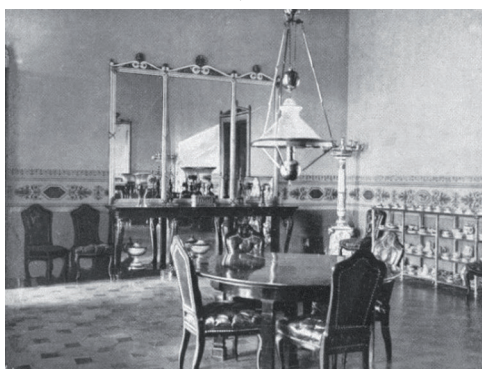
b)

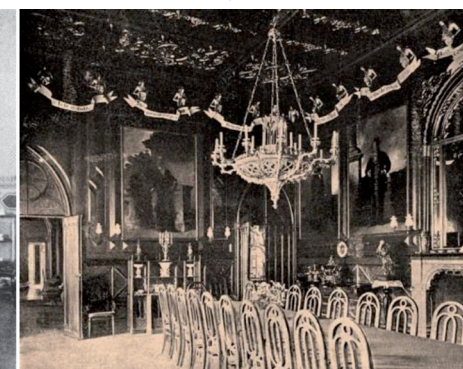
c)

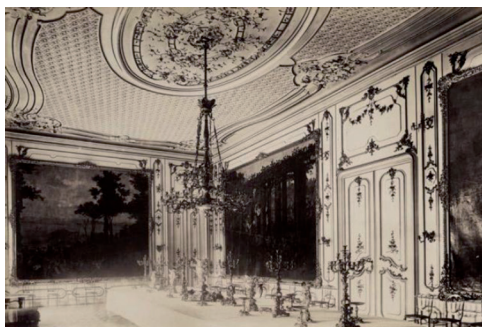
d)

e)

f)

g)

h)

1. ábra. Főúri ebédlők példái a történelmi Magyarország kastélyaiból és palotáiból: a) Tata; b) Töketerebes; c) Szarvas; d) Balogvár; e) Bajna; f) Nagyugróc; g) Buda, Karátszonyi-palota; h) Budavár, királyi palota

A főúri lakóhelyek nagyméretű, központi elhelyezkedésű termében való közös étkezés általános volt még a 16. században is. Később azonban a család szívesebben étkezett külön, saját, meghittebb környezetében, és csak különleges alkalmakkor csatlakozott a ház népéhez vagy vendégeihez.⁴ A középkori kettős étkezési rend, amelyet az egykorú latin források *prandium* (ebéd) és *coena* (vacsora) néven neveztek, főtt meleg ételekből állt. Marx Rumpolt, Mainz érsekének főszakácsa, az 1581-ben kiadott Közép-Európa-szerre elterjedt szakácskönyvében⁵ az étrendeket tervezve csak ezzel az egy étkezési renddel számolt. A fennmaradt menük a két étkezést jelentőségében azonos súlyúnak érzékeltetik. Az étkezések időpontja a késő középkorban délelőtt 9 és délután 4 óra körül volt, de a kora újkorban későbbre, délelőtt 10 és délután 5 órára; ahol pedig még szokásban volt, a 17. század végére akár délelőtt 11 és délután 6–7 órára tolódott. 1630-ban a bécsi császári udvarban délelőtt 10 órakor ebédeltek. Magyarországon ez a kettős étkezési rend a középkori királyi háztartásban gyakorlat volt, és ezt követve jelent meg a 16–17. századi főúri háztartások napirendjében is. Az időpontok későbbre tolódása a vezető társadalmi rétegek életvitelének, időbeosztásának változásával tartott lépést, és a 17. század második felére olyannyira előrehaladt, hogy az első étkezés már a déli órákra tolódott. Legkésőbb ekkor szükségessé vált egy harmadik állandó étkezés is a nap kezdetén. Különleges helyzetben és alkalmakkor kiegészítő mellékétkezés már a kettős étkezési rend idején is szokásos volt, de a középkori kettős és az újkori hármas étkezési rend váltása Magyarországon a felső társadalmi rétegek étkezési kultúrájában 1690-től jelent meg és a 18. század folyamán terjedt el. Mivel az európai táplálkozáskultúrába ugyanekkor léptek be az új meleg italok – a kávé, a tea, a csokoládé – a felső társadalmi rétegek új reggeli étkezése többnyire kezdettől fogva ezek köré szerveződött. Az újkori hármas étkezési rendben a reggeli menüje így jellegzetesen eltért a másik két étkezésétől. Az újkori hármas étkezési rend reggelijét kezdetben főként *felestekemnek* / *fölöstökömmnek* / *früstöknek* hívták, ezeket a köznyelvből a 19. század elejétől szorította ki a *reggeli* elnevezés. A mintát adó német étkezésselnevezés egy darab kenyérré utal, mivel hazánkban a *felestekem* a felső társadalmi rétegek serdülő gyermekeinek hideg (kenyérből, hagymából, borból, esetleg sajtból és igen ritkán sült kolbászból álló), rendszeres reggeli étkezése volt. Ugyanez a felnőtteknél csak ritkán fordult elő, például akkor, amikor várható volt, hogy utazás miatt az ebédet majd elmulasztják. A délutáni kiegészítő étkezést *uzsonnának* nevezték, amely a serdülőknél gyakoribb, felnőtteknél igen kivételes volt és többnyire csak borból állt.⁶ A 19. században folytatva az előző század étkezési szokásait, a jó társaságban a két új étkezés, a *vil-lásreggeli* és a *délutáni tea* kapott jelentős szerepet, melyek a társalgásra is kiváló alkalmat adtak.

A 17. században későbbre került ebéden és vacsorán kezdetben változatlanul egyaránt főtt meleg ételek szerepeltek, a teljes sorban középen elhelyezkedő ebéd az alapformában főétkezés szerepű lett. A kettős és hármas étkezési rend váltásával az

⁴Óhidy 2007. 127–136.

⁵Marx Rumpolt: *Ein new Kochbuch*. Frankfurt 1581.

⁶Balassa 1997. 544–545.

2. ábra. Főúri kastélyok és paloták terített asztalai a történelmi Magyarországról: *a)* Alesút; *b)* ismeretlen; *c)* Tiszadob; *d)* Féltorony; *e)* Galgóc; *f)* Nógrádgárdony; *g)* Perbenyik; *h)* Pest, Károlyi Mihály-palota; *i)* Pest, Wenckheim-palota

3. ábra. Tánctermek példái a történelmi Magyarország kastélyaiból, palotáiból: a) Gödöllő; b) Gács; c) Pest, Károlyi Mihály-palota; d) Beodra; e) Buda, Karátsonyi-palota; f) Keszthely

ebéd szó hol a későbbre csúszott fő étkezést jelölte és a déli főétkezés neve lett, hol pedig a nap első étkezéséhez és annak időpontjához kapcsolódott, és így továbbra is reggeli, illetve kora délelőtti étkezést jelzett. Később az előbbi szóhasználat kerekedett felül, de a 18. században, a félreértések elkerülésére, még szükség volt *délebbéd*

formára a déli ebéd megjelölésére.⁷ A 18. században az ételt a „*service a la française*” néven ismert asztali rendtartás, illetve tálalási mód szerint szolgálták fel. Lényege, hogy a felszolgált ételeket egyszerre helyezték el az asztalon, ahol minden egyes fogás számára a megfelelő pecsenyés és fedeles tálakkal terítették meg. A tálakat a díszes asztal közepére, de még elérhető távolságra helyezték el, hogy az ebéden részt vevők kiszolgálhassák magukat és szomszédaikat. Ez a szokás a 19. században szorult vissza, amikor Marie-Antoine Carême (1784–1833) francia udvari főszakács elsőnek alkalmazta a ma is szokásos, ún. „*service à la russe*” tálalást, ahol az ételleket a menükártyán feltüntetett sorrendnek megfelelően, egyesével szolgálták fel. A 18–19. században elterjedt szakácskönyvekben nemcsak menük, hanem terítési ajánlatok is voltak. Isabella Mary Beeton (1836–1865) angol újságíró nő híres szakács- és háztartásvezetési könyvében⁸ például a 19. század közepén felelevenítette és divatba hozta a francia tálalási módot (2. ábra).

A 18. századi főúri szórakozások és mulatságok súlypontjai az ebédek, vacsorák után tartott *nagy táncmultságok* voltak. Az ország nyugati felében, Bécs közelében, ahol a magyarság élénk társasági érintkezésben állt a németséggel, ott a század elején jelentek meg a maskarás estélyek (például az 1724. és 1729. évi pozsonyi farsangok). Az osztrák udvar hatására jelentek meg az első, magyar főurak által rendezett *bálok* is, így elsőként 1727. február 18-án a nádor, gróf Pálffy Miklós (1657–1732) adott bált, és azon éjfélig táncoltak; 23-án pedig gróf Erdődy György Lipót (1681–1759) országbírónál volt bál.⁹ A mulatságnak ez a fajtája, a *bál* akkor még nem volt általánosan elterjedt, mert ellenkező esetben 1744-ben nem írták volna az alábbiakat Apór Péter (1676–1752) bárónak a háromszéki követek, hogy: „...*azt írhatjuk Nagyságodnak, hogy olyan Bál nevezeti alatt folyó solemnis pompák mennek végben éjjeli solemnis illustratioval condecorált szánkázásokkal együtt, az melynek az olyan színű legények, mint mű vagyunk, még eddig hírit sem hallottuk, melynek descriptiojára elégtelenek vagyunk, hanem Isten Nagyságoddal szembe juttatván, akkor bővebben fogjuk Nagyságod előtt declarálni.*”¹⁰ Ezek a bálokon jelentek meg új szokásként a tósgyökeres magyar táncokat (bundás, tőkés, siket, tolvaj, borbély, tapsi, egeres) felváltó különféle külföldi, német, francia (menuette) és tót táncok változatai.

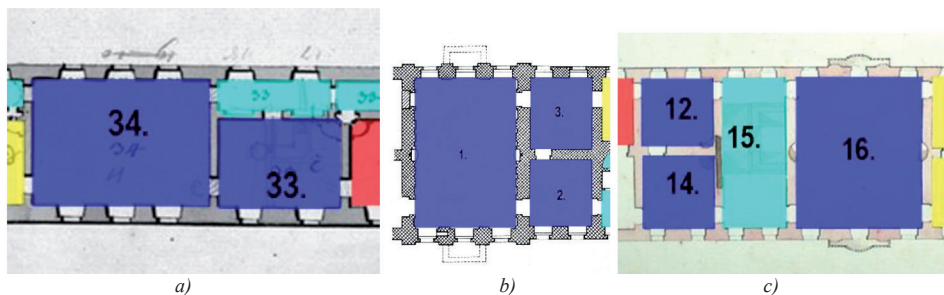
A társaságban való megjelenés, a főúri reprezentáció meghatározó színtere, a nagy társasági összejövetelek helye a táncos multságok számára állandóan fenntartott ünnepi nagyterem („Festsaal”), a *tánc terem* volt (3. ábra). Az arisztokrata társasági élet egyik legsajátosabb megnyilvánulása, mely egyidős volt a társadalmi osztállyal, hiszen léte lényegéhez tartozott a megjelenés aktusának reprezentatív jellege. A megjelenés mereven szertartásos, végletesen szabályozott formájával a társadalmat irányító hatalmat fejezte ki az alattvaló számára, más szóval a megjelenés egyfajta közösségi politikai feladatot testesített meg a hatalomban osztozó uralkodó csoport számára. A modern szociológia ezt a jelenséget összességében *feudális nyilvánosság-*

⁷ Benda 2014. 184–205.

⁸ Mrs. Beeton: *Book of Household Management*. S. O. Beeton Publishing, London 1861.

⁹ Gosztonyi 1911. 45.

¹⁰ Gosztonyi 1911. 44–45, 48.

4. ábra. Ebédlők, tánctermekek és ünnepi nagytermekek jellegzetes diszpozíciójának példái: a) Zsámbék; b) (Vas)Szécseny; c) Edelény

nak nevezte el. Eszerint a főúri lakóhelyek ünnepi nagyterme elsősorban a feudális nyilvánosság reprezentatív helyszíne volt.

Az ünnepi nagytermekek első jelentős emlékei¹¹ a 18. századból valók (például Óbuda, Zichy-kastély „E” épülete; Eszterháza, „kínai tánc ház”), de általános elterjedése és a reprezentatív társasági terek közé való integrációja, többfunkciós hasznosítása csak a 19. század második felében, elsősorban a fővárosi palotákban jelent meg. A báltermekek a kapcsolódó rendeltetései sokszor tagozták, melyek közül a fogadásoknak helyet adó, egybenyíló *buffet* kialakítása és a *zenekar karzaton* való elhelyezése gyakori és korszerű építészeti megoldásnak számított. (Gödöllő, 1751–60; Bicske, 1796–99; Dég, 1815–19; Pest, Károlyi Alajos-palota, 1863–65; Budapest, Wenckheim-palota, 1886–89; Budapest, királyi palota, 1891–1905).

Zsámbékon gróf Zichy I. Péter (1674–1726) és első neje, homonnai Drugeth Klára a középkori eredetű udvarházat 1699-ban állította helyre, majd 1708–16 között újjáépítve jelentősen ki is bővítette. Ez az állapot a kastélyról fennmaradt leírások és leltárak,¹² valamint a későbbi, de még a jelentős átalakítások előtti időből származó, 1774 körüli alaprajzok¹³ elemzésével mutatható be.

A teljes traktust átfogó, feltehetően ebédlő rendeltetésű nagyterem („*Ein Saal*”) (34) a tulajdonosi lakosztályok és a vendéglakrészek között helyezkedett el, közvetlen átjárással az úrnő és a vendégek három-három szobája felé, ugyanakkor az udvari homlokzat mögött húzódó belső folyosóról is megközelíthető volt (4.a ábra).

Schilson János Mihály (1670-es évek–1739) báró 1719–1722 között – az enyingi Török család 16. századi udvarházának helyén – építtetett új barokk kastélyt (Vas) Szécsenyben. A kastély építéséről eredeti tervanyag nem maradt fenn, a mai épület

¹¹Mint a legtöbb rendeltetéselemnek, az ünnepi nagytermekeknek is megvannak a középkori, illetve reneszánsz előzményei: ezek a *Palatiumok*, illetve a *nászpaloták*. Például: Nyék 1490–1516 között; Nagybicse 1571–1605; Sopronkeresztúr 1643 előtt stb.

¹²A kastély átalakítás előtti állapotát az 1685. évi összeírás, az átalakítás utánit az 1727-ben készített részletes leírás és berendezési leltár mutatja (MNL-OL P 707. Zs. N° 5. „Castellum Sambek”).

¹³A zsámbéki kastély emeleti alaprajza. Hamon János Mihály 1774 körüli rajza. (MNL-OL T-1. N°211/b.) Közli: *MTop* V. 507.

helyszíni kutatása és a levéltári források elemzése során tisztázódtak főbb periódusai.¹⁴ A kastély 1766. évi leltára¹⁵ szerint ismerhető meg a belső terek korabeli használatára.

Az emelet közepét átfogó, ebédlőnek használt nagyterem („Nagy Palota”) (1) mellett volt egy „Kisesebb Ebédlő Szoba” (2) is (4.b ábra).

Az edelényi kastélyt 1727–28-ban báró L’Huillier Ferenc János (1668–1728) császári kapitány építtette ismeretlen építész tervei alapján. A kastélyt és birtokot később felesége, Santa Croce Mária Magdolna bárónő, majd leányuk, ghimesi és gácsi gróf Forgách Ferencné, sz. L’Huillier Mária Terézia örökölte. A kastély és park 1763–64. évi felméréseiből¹⁶ és inventáriumából¹⁷ rajzolódik ki az épület korabeli rendeltetés-rendszere.

A mindkét traktust átfogó főlépcsőházcsarnokban (24) egy összetett, szimmetrikus 3-3 karú lépcső vezet az emeleti nagyterembe, a nyári ebédlőpalotába („der Sal”) (16). A haránttengelyre is szimmetrikus teremből két ajtó vezet egyik oldalon a vendégszobák (17–20) átjárható, négyes csoportjába, szemközt pedig a lépcsőház mögött és a tulajdonosi lakosztály grófi szobája (12) mellett fekvő kisebb ebédlőhöz („Tafel Zimer”) (14) (4.c ábra).

Tolnai Festetics József (1691–1757) 1730 előtt felépült baltavári kastélyában a társasági funkciók a nyugati szárnyat foglalták el. Az 1764 utáni alaprajz¹⁸ és az 1810. évi *Specification*¹⁹ alapján rekonstruálható a kastély termeinek beosztása.

A nyugati szárny közepét foglalta el az ebédlőnek használt nagyterem (7). Ettől északra a fogadószoba (6) és a kisebbédlő (5) nyílt, a sarokszobát (4) követően a könyvtárszoba (3) már a férfi lakosztály részeként jelent meg. A nagyterem déli oldalához a női lakosztály kapcsolódott az írószobával (8) és a szalonnal (9) (5.a ábra).

Franz Anton Pilgram építésznek gróf Széchényi Antal (1714–1767) megrendelésére a kiscenki (ma Nagycenk) kastély építéséhez készített, 1750 körülre datált tervén²⁰ (5.b ábra) az emelet középtengelyében látható az ebédlő („Salletl oder Taftzimer”) (5). Az 1741–1762 között, gróf Széchényi Antal (1714–1767) megbízásából épült kiscenki kastély 1793. évi inventárium²¹ ismert.

¹⁴Koppány 1990.

¹⁵MNL-OL Festetics-család. lt. Scrinium II. Fasc. K. no. 346. Közli: Koppány 1990. 69–85.

¹⁶*Az edelényi kastély emeletének felmérése Esterházy István számára 1763–64-ből.* Franz Anton Dvorzaczy rajza. BAZmL Acta iudicialia, Spec. VII. Fasc. Com. I. No. 70. Közli: Pazár-Joó 1963. 140. 3. kép; Joó 1968. 191. 3. kép.

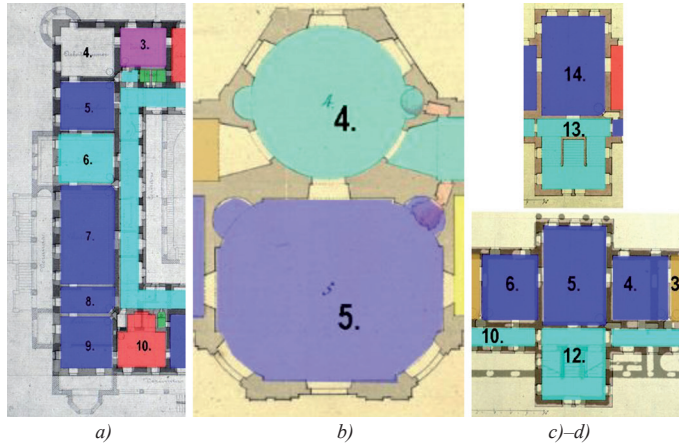
¹⁷Értelmezését és elemzését közli: Pazár-Joó 1963. 138–144; továbbá: Joó 1968. 189–206.

¹⁸*A kastély földszintjének átalakítási rajza 1764 után.* Felirata: „Baltavár Schloss”. MNL-OL P 234 27. cs. Sc. II. Fsc. MM 1.

¹⁹MNL-OL P 278. 12. cs. BI.6.

²⁰*Franz Anton Pilgram terve Széchényi Antal kiscenki kastélyára, 1750 k.* Rózsaszínnel, szürkével lavírozott tus. 482×620 mm. Felirata fent kartusban: „Haübt Rann des bianco Nobile oder obern Stocks. Explication...” Sign.: „Fr. Ant. Pilgram. NÖ. Land Bau Maister.” É. n. MNL-OL T 21 2. Közli: Voit 1964. 254. 241. kép; Voit 1981. 154. 113. kép; Voit 1993. 264. 253. kép.

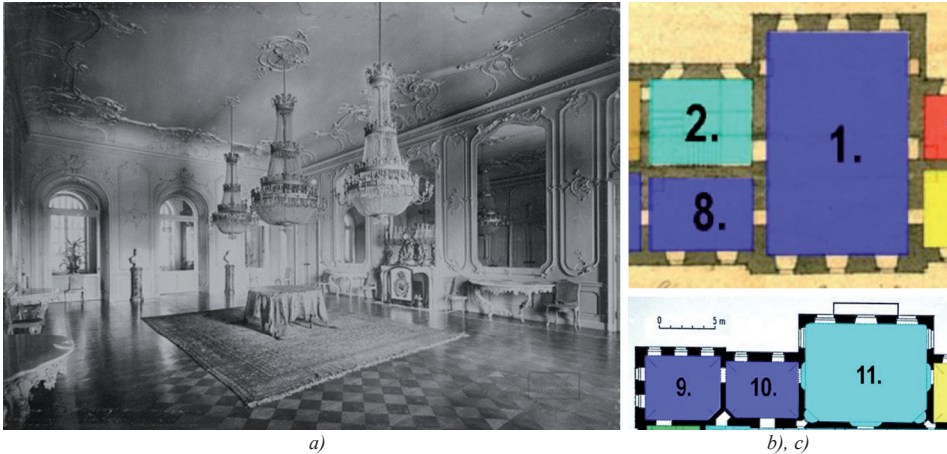
²¹Krámer 1973. 486.

5. ábra. Ebédlők, táncteremek és ünnepi nagyteremek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a) Baltavár; b) Kiscenk (terv); c)–d) Kiscenk

A folyosó után a lépcsőt említik, majd innen a Nagy Palota elnevezésű nagyterembe (14) lépnek be. Innen nyugatra tartva a grófné (15–16) szobáit érintik. A Nagy Palotától keletre a gróf szobái (21, 25) következnek (5.c–d ábra).

Keszthelyen 1755 és 1768 között Festetics Kristóf (1696–1768) uradalmi építőmestere, Hofstädter Kristóf (1717–1782) tervei alapján építettett új kastélyt a gersei Pethő család középkori udvarházának részbeni felhasználásával.²²

6. ábra. Ebédlők, táncteremek és ünnepi nagyteremek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a)–b) Keszthely; c) Pécel

²²Péczeley 1968.

Sajnos az emeletről korabeli alaprajz máig nem került elő, de a későbbi átalakítási tervekről tudható, hogy a kocsibehajtó fölött a nagyterem (1) („*grosen Saal*”) a teljes épületszélességet foglalta el ebédlő funkcióval, déli oldalán a nappali szobával („*Tag Zimmer*”) (8). Ennek folytatásában a tulajdonosi, azzal szemben a vendéglakrészek kapcsolódtak enfilade térépítéssel (6.a–b ábra).

A Ráday család péceli kastélya 1756–70 között a protestáns író és bibliofil Ráday Gedeon (1713–1792) megbízásából Mayerhoffer András fia, János (1721–1780) tervei alapján épült ki a család korábbi kúriájának felhasználásával.²³ A főépület kialakításának eredeti tervei nem ismertek, de az 1792. évi leltár segítségével képet kaphatunk a kastély korabeli elrendezéséről.²⁴

A szimmetrikus, kétkarú lépcső az emeleti nagyterem (11) előterét adó keresztfolyosó-szakaszhoz vezet, ahonnan a nagyterem (volt fogadóterem) tárul fel. Ebből nyílt a magánlakosztályokat feltáró két társasági terem, az első a szalon (10), a második a biliárdszoba (9) volt. Az ebédlő (16) ezektől távol, az épület másik szárnyában, a vendégszobák között volt megtalálható (6.c ábra).

A budavári királyi palota bővítése Jean Nicolas Jadot (1710–1761) és Oraschek Ignác (†1767) tervezői és kivitelezői munkásságához kötődött 1749–55 között, majd kisebb leállás után Nicolaus Paccassi (1716–1790) működött 1753–1758 között. Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) 1765–1769-ben és 1770-ben²⁵ készített tervet, és az elkészült palota 1791-ben Sándor Lipót királyi helytartó (1790–1795) székhelye lett.²⁶ Az állandó jelleggel kialakított uralkodói, de csak időszakosan használt rezidenciák közül 1758 körül jelentőségében a Mária Terézia királynő (1740–1780) és Lotaringiai Ferenc (1708–1765) számára kialakított budavári királyi palota emelkedik ki.²⁷

A közel szimmetrikus elrendezésű, nemek szerint elválasztott, Dunára néző első emeleti uralkodói kettős lakosztályt egy-egy fogadó (társalgási) terem (*Gesellschaftl. Zimmer* 18, ill. *Empfangs Zimmer* 26) tárta fel, illetve kapcsolta össze a kihallgatási termekkel (*Audienz-Zimmer* 17, ill. 28) és a két-két előszoba (*Antichambre* 15-16., ill. 29, 31) reprezentatív enfiladesorához. Ezek között – a fogadóudvar felé – helyezkedett el az ünnepi nagyterem (*Festsaal*), a trónterem (30) (7. és 8.a ábra).

Herceg Esterházy Miklós (1714–1790) Eszterháza (korábban Süttör) vadaskertjében álló kastélya 1763–1769 közötti, Hefele Menyhért (1716–1794) tervei alapján

²³ Zsindely 1956. 253–276; Horváth 1990. 29; Horváth 1998. 159.

²⁴ A történeti terek funkcionális rekonstrukciós koncepcióját Bugár-Mészáros Károly építész-mérnök dolgozta ki.

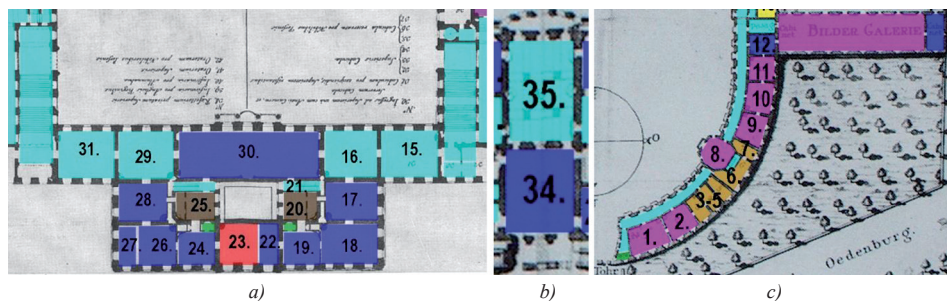
²⁵ Kelényi 1976. 39–41.

²⁶ Markó 2000. 242.

²⁷ Voit 1955.

7. ábra. Elő- és társasági termek a budavári királyi palotából: *a), g)* kis kihallgatási terem (kis trónterem); *b), f)* szalonok; *c)–d), h)–i)* előtermek; *e)* kihallgatási nagyterem (nagy trónterem)

8. ábra. Ebédlők, tánctermekek, ünnepi nagytermekek és gyűjteményes termek jellegzetes diszpozíciójának példái: a) Budavár, királyi palota; b)–c) Eszterháza

elkezdett, de Jakoby Miklós (1733–1784) tervei szerint befejezett átalakítása számos korabeli írott és rajzolt forrásból ismert.²⁸

A fogadóudvar felől elhelyezett nyári ebédlő („*Vor- und Som.spisesaal*”) (34) a korábbi kocsi-behajtó csarnok elé került, és ennek révén a földszint strukturálisan átalakult. A régi kocsi-behajtó („*Sal a Terrain*”) (35), ennek előtereként mint földszinti kerti előcsarnok nemcsak a nyári ebédlőt tárhatta fel reprezentatív módon, hanem a hercegi pár földszintre került, elkülönített magánlakosztályát is. A jelentőségében így felértékelődött földszint vendéglakrészek felé eső részén helyezkedett el a biliárdszoba („*Das Billardzimmer*”) (42), külön épületrészben a télikert és a képtár; továbbá az udvart ívesen határoló, távoli épületrészben a bútortár szobái („*Garde Meubles*”) (1–2) és a porcelánkamra („*Porcellänkammer*”) (8) mellett a könyvtár helyiségei („*Bibliothek*”) (9–11) kaptak helyet. A középső épületrész emeletét a nagyterem (az udvar felől nyíló előteremmel együtt) foglalta el. Utóbbiból nyugat felől később, a 19. század folyamán²⁹ ebédlőterem nyílt (8.b–c ábra, 9. ábra).

Gróf Antoine Ignace Mercy d’Argenteau (1692–1767) högyészi kastélyának, melyet a szakirodalom Franz Anton Pilgram (1699–1761) építésznek tulajdonít,³⁰ egyes rendeltetései az épület 1773. évi leírása alapján a régészeti feltárások eredményeivel összevetve jórészt megismerhetők.³¹

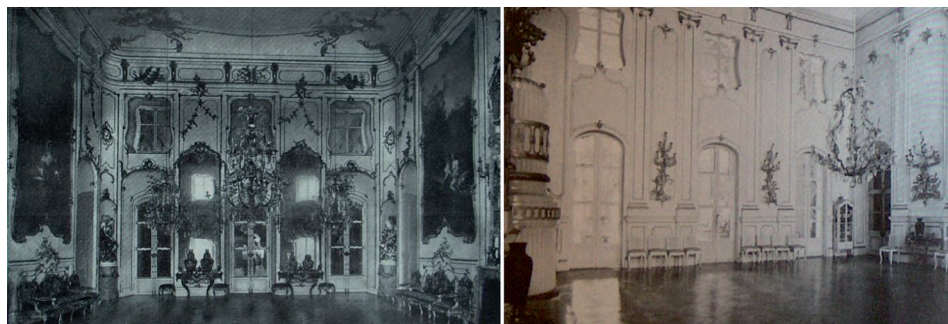
Az ebédlő („*Triclinium*”) a délkeleti szárny középső nagytermet foglalta el, amely az udvari oldalon húzódó folyosóról volt megközelíthető.

²⁸ Különösen a kastélyt 1784-ben ismertető leírás, a *Beschreibung* (Niemetz Primitivus: „Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreiche Ungern”) illusztrálására közölt, Nicolaus Jacoby rajza után Marcus Weinman által rézmetszett földszinti alaprajz informatív a helyiségek használatának jelölésével és megnevezésével. Közli: Koppány 1995. 34. 40. kép; Galavics 2000. 59, 66. 20. kép. Bővebben: Dávid 2000, 2002.

²⁹ Az 1832., 1856. és az 1870. évi inventáriumok alapján. MNL-OL P112. 130., 32., 127. köt.

³⁰ Voit 1982.

³¹ Simon–Keresztessy 2002.

9. ábra. Elő- és társasági termek Eszterháza kastélyából: a) nagy táncterem; b) előterem

Özv. gróf Zichy Miklósné, Berényi Erzsébet óbudai kastélyának 1777. évi tervrajzán³² a feliratokból a korabeli rendelkezések részben megismerhetők.

A kéttraktusos főépület első emeletén található a traktusokat átfogó, központi elhelyezésű nagyterem („*der Sall*”) (60), amely ebédlő lehetett. A terem a lépcsőházból közvetlenül volt megközelíthető, és átjárást biztosított a nappali szobák és a grófnői hálószoba (65) felé. A kastélyhoz tartozó nagy táncterem („*Ein Grosses Sall*”) (42) a főépulettől távolabb, a dél felé húzódó kert végében szabadon állt („E” jelű épület).

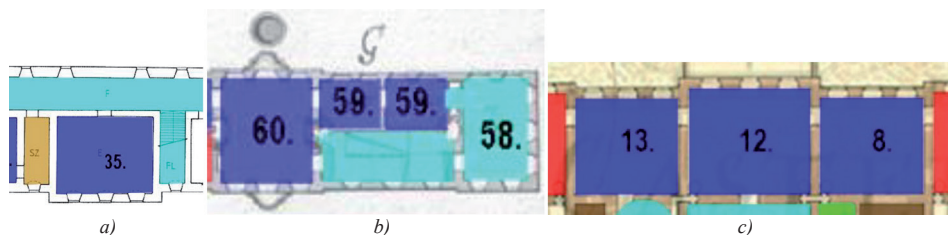
Gróf Esterházy János (1747–1800) csákvári kastélyának 1778–81-ben megépült bővítésének terveit Fellner Jakab készítette el, azonban rajzai nem maradtak fenn, de alapterve Gött Antal uradalmi építész 1798-as másolataiból ismert.³³

A kastély fő, társasági és tulajdonosi lakosztályokat befogadó szintje a földszint. A főbejárat az épület axisában az előcsarnokba (11) vezet, melynek folytatásában, a kert oldalán terasszal helyezkedik el a középső nagyterem, az ebédlő (12). Az udvari homlokzat mögött folyosó húzódik, mely a kápolnát (48), illetve a tágas *sala terrenát*, a képtárat (56) tárta fel az oldalszárnyakban. A felső szinten, az előcsarnok fölött volt a biliárdszoba (7).

A 18. században az emelet két lakosztályát funkcionálisan az ebédlőterem („*Triclinum*”, „*Tafel Zimmer*”, a 19. században „*Speise Saal*” elnevezéssel) kapcsolta össze, de központi fekvése és építészeti hangsúlya, valamint reprezentatív feltárásának számos változata miatt is meghatározóvá válhatott. Az 1720 körül kialakuló, ún. nyugat-dunántúli kastélytípus jellegzetes megoldása a középső, teljes traktust átfogó nagyterem („*Saal*”, „*Grosse Zimmer*”) volt, melyet (*nyári*) ebédlőnek, illetve alkal-

³² Az óbudai volt Zichy-kastély alaprajzai és metszetei. Gföller Jakab felvételi rajza 1777-ben. MNL-OL T 1. N°167/1. Közli: Horler 1955. 340. 272. kép; Csorna 1966. 38. 3. kép; Lipták 1983. 44. 2. kép.

³³ Esterházy János csákvári kastélyának Fellner Jakab-féle alaptervének másolata. Földszinti alaprajz. Gött Antal, 1798. MNL-OL T 20 N° 86. Közli: Voit 1964. 259; Örsi 1989. 294. 1. kép; Sisa 1997.1. 2. 3. kép; A csákvári kastély mezzaninjának alaptervi másolata Gött Antal által tervezett változtatásokkal és homlokzattal, 1798. MNL-OL T 20 N° 6. Közli: Sisa 1997.1. 3. 4. kép.

10. ábra. Ebédlők, táncterem és ünnepi nagyteremek jellegzetes diszpozíciójának példái: a) Hőgyész; b) Óbuda; c) Csákvár

manként fogadóteremnek is használták. Feltűnő volt a korszakban, hogy egy háztartáson belül több ebédlőt is létesítettek az évszakokhoz vagy a használat gyakoriságához kötődő differenciálással. Az ebédlő a 19. század utolsó harmadában elveszítette funkciószervező jelentőségét, és átadta helyét a nagyszalonnak.³⁴

A *szalont*, mint a társasági élet központját, Catherine de Vivonne (1588–1665), Rambouillet márkinéja „találta fel” a 17. század első felében, amikor rendszeresen meghívta korának legműveltebb embereit párizsi palotájának híres kék termébe. Az ő, majd leánya, Julie d’Anyennes (1607–1671) otthonában gyülekező társadalmi elit szűk köre egy, a XIV. Lajos (1638–1715), majd XV. Lajos (1715–1774) francia király udvarának merev, rangon alapuló szigorú etikettet követelő együttlétei,³⁵ illetve a vidéki nemesek és nemesasszonyok udvarai³⁶ helyett megszülető új társasági formát, találkozóhelyet alakított ki, amely a felvilágosult francia életművészet („*l’art de vivre à la française*”) jellegzetes kifejeződése lett a 18. században.³⁷ A szalonokat a kortársak a „szellem hivatalai”-nak nevezték, ami jól tükrözte a felvilágosodás filozófiájának egyik alapgondolatát: a születés rangjánál fontosabb a szellem rangja. Az eredetileg Párizsban virágzó szalonélet – amelynek középpontjában jellemzően egy-egy művelt arisztokrata hölgy állt, aki szépségével, okosságával, egyéniségével vagy jó konyhájával is magához tudta vonzani a születés és a szellem arisztokratáit – a 18. század második felében már vidéki kastélyokban, a század végén pedig Németországban például Jénában, majd Berlinben, végül az 1790-es évek elején Pesten is megjelent, és így a szalon divatja egész Európára kiterjedt.³⁸

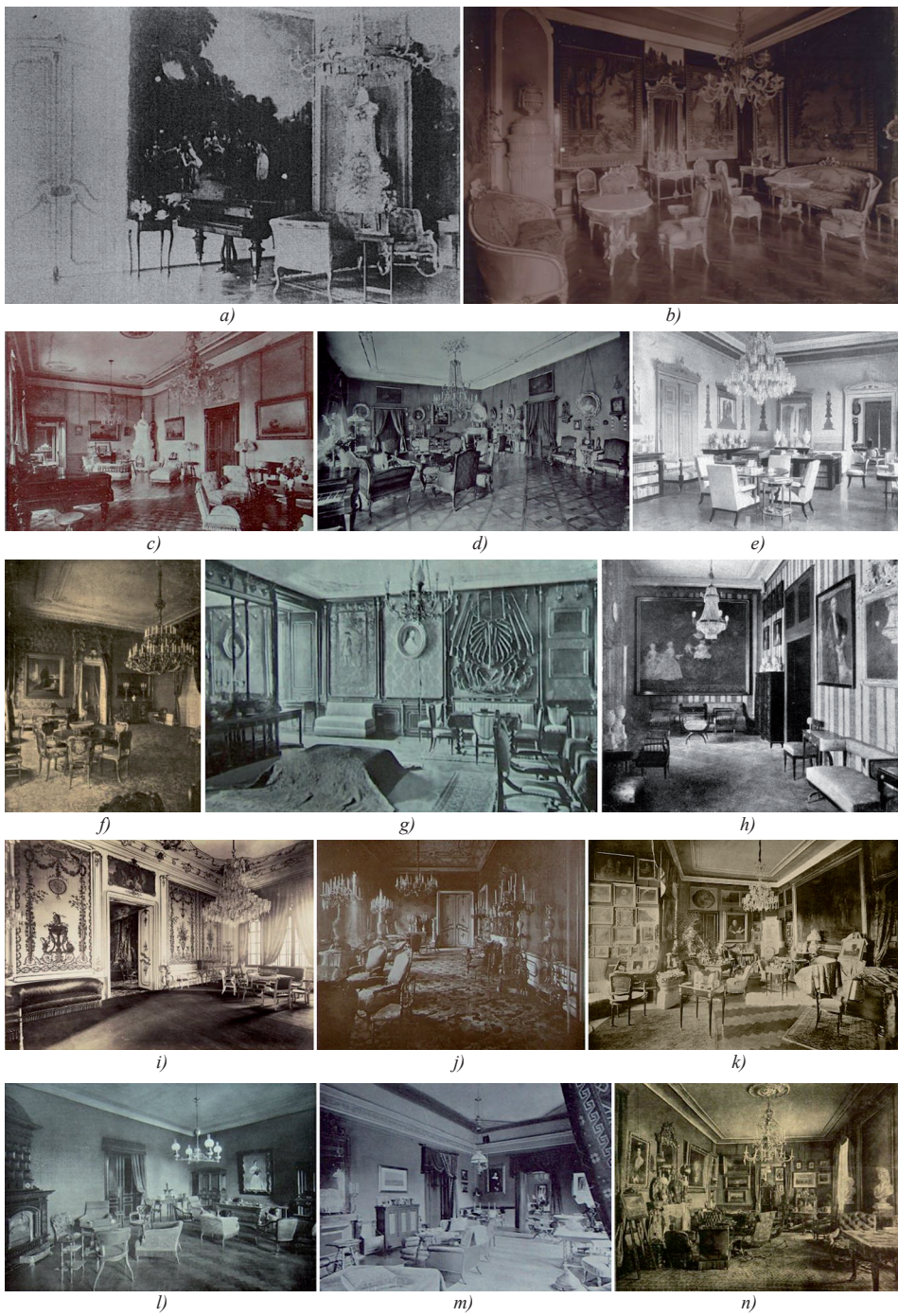
³⁴ A változást különösen jól mutatja a nádasdladányi kastély, melynek tervein a társasági tércsoport hangsúlyos középső helyén szereplő ebédlőt a megalósulásakor már nagyszalonként rendezték be és később is annak használták.

³⁵ Elias 2005. 99–129.

³⁶ Koltai 2001. 7–57.

³⁷ F. Dózsa 2003. 533–540.

³⁸ Bővebben: F. Dózsa 2003. 534–535.

11. ábra.

11. ábra. Szalonok példái a történelmi Magyarország kastélyaiból és palotáiból: *a)* Eszterháza; *b)* Töketerebes; *c)* Futak; *d)* Füles; *e)* Bajna; *f)* Pest, Károlyi Mihály-palota; *g)–h)* Galgóc; *i)–j)* Buda, Karátsonyi-palota; *k)* Töketerebes; *l)* Rátót; *m)* Kajdacs; *n)* Buda, Andrássy Gyula-palota; *o)* Nagybodok; *p)–r)* Pest, Csekonics-palota; *s)* Lengyel; *t)* Buda, Liphay-palota; *u)* Budafok; *x)* Vácrátót; *y)* Keszthely; *z)* Tóalmás

A 18. századi francia mintakönyvek lakosztályaiban a második előszoba, a *gyülekező terem* („*Cabinet d'Assemblée*”, „*Salle d'Assemblée*”) elnevezéssel megjelenő, közösségi rendeltetésű nappali helyiség mellett 1720-ban már megtalálható volt a központi fekvésű, reprezentatív *szalon* („*Sallon à Italienne*”, „*Sallon*”, „*Salle de Compagnie*”) ³⁹ is. A szalon szó és a korabeli – *társasági szoba* – rendeltetése egyúttal a társasági összejöveteleknek egy, a 18. századi polgárosodással párhuzamosan létrejövő konkrét formáját mutatta. A 19. századi arisztokraták szalonjaiban már nem csupán az irodalmi és más művészeti elit képviselői jelentek meg – megadva az előkelő társaság igazi rangját –, hanem a főúri család tagjai közös tartózkodásának, megjelenésének és bizonyos családi-közösségi rendezvényeiknek is színhelye volt. A szalon tehát sajátos, zsilip szerepet töltött be, amelyen át a külvilág és a kastély vagy palota lakói érintkeztek egymással. ⁴⁰ Hazánkban az 1770-es évektől volt jellemző, hogy a lakosztályok elé társasági rendeltetések – „társalkodó szoba” („*Gesellschaft Zimer*”) – kerültek, biztosítva a lakosztály reprezentatív feltárását, ugyanakkor a belső helyiségeinek intimitását is (11–12. ábra).

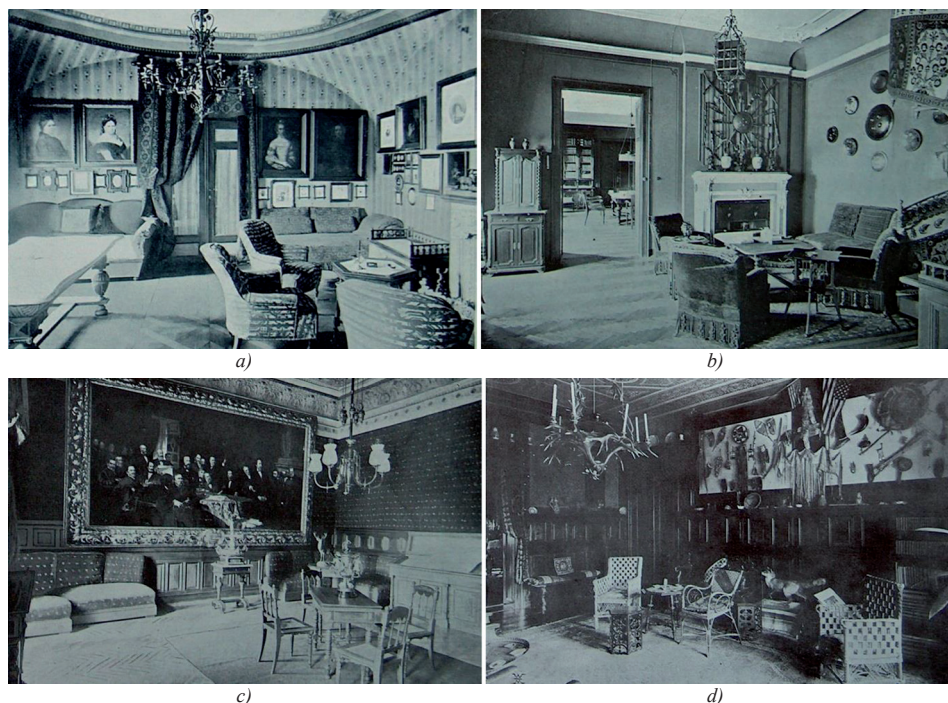
Az 1790-es évek elején felpezsdült pesti társasági élet a századfordulón, 1800 körül elsősorban két szalon körül csoportosult. József nádor felesége, Manov-Holstein-Gottorp Alexandra Pavlovna (1783–1801) királyi hercegnő szalonjában a főnemesség gyülekezett, míg a dúsgazdag özv. Beleznay Miklósné báró Podmaniczky Anna (†1817) igazi francia szellemű, irodalmi szalont hozott létre, ahol találkozott például Kazinczy Ferenc (1759–1831) és Berzeviczy Gergely (1763–1822), illetve Dugonics András (1740–1818) a Ráday grófokkal és az Orczy bárókkal. A pesti társasági élet a reformkorban alakult ki, gróf Széchenyi István és felesége, Seilern-Aspang Crescentia (1799–1875) grófnő pártfogásával, akik tudatosan törekedtek a bécsi és párizsi példák meghonosítására. Báró Podmaniczky Frigyes (1824–1907)

12. ábra. Szalonok példái társasággal a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:
a) Keszthely; b) Szőlősgyőrök

³⁹ Daviler 1720; Blondel 1738; Daviler 1759.

⁴⁰ Óhidy 2007. 116–126.

13. ábra. Dohányzó szalonok példái a történelmi Magyarország kastélyaiból: a) Szőlősgyőrök; b) Nógrádgárdony; c) Táplány; d) Kapuvár

visszaemlékezései⁴¹ szerint a korabeli divatos arisztokrata fiatalasszonyok társaságában – élükön a két gyönyörű és gazdag Zichy nővérral, gróf Batthyány Lajosné, Zichy Antónia (1816–1888) és Károlyi Györgyné, Zichy Karolina (1818–1903) grófnővel – az addigi klasszikustól teljesen eltérő szalonélet bontakozott ki, amelynek társas összejövetelei leginkább a Nemzeti Színház előadásait követő zártkörű estélyekre („en petit comité”), kitűnő ebédekre, és a szép idő beálltával kirándulásokra szorítkoztak. Az 1850-es évek szalonélete – melyből exkluzivitásával Batthyány Lászlóné, Festetics Cölestine (1814–1896) grófnő budai palotájának szalonja emelkedett ki – a korabeli politikai viszonyok között – az ún. Bach-rendszerben – a közélet teljes dermedtsége folytán nagyon élénk volt, minden társadalmi rétegre jellemzővé vált, egyúttal kilépett a főnemesi szalonok zárt világából, és új formát öltött az egyletek, kaszinók, kávéházak nagyszámú közönségében.⁴²

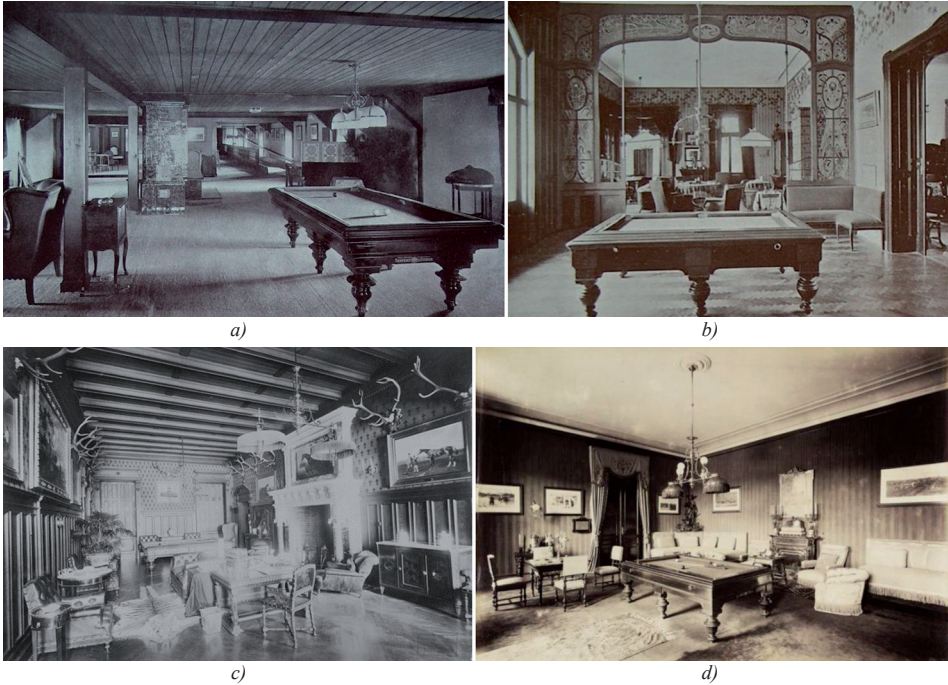
A *dohányzó* csak a 19. század közepétől vált önálló *szalon*ná, mely a férfiak társasági terei között specializálódott közvetlen átjárással a tulajdonos lakosztálya

⁴¹ Podmaniczky 1984. Feldolgozta: F. Dózsa 2003. 535–536.

⁴² A főúri gavallérok vizitjeinek – melynek során egy délután több helyre is ellátogattak, és egy háznál alig időztek többet 15–20 percnél – pontos menetrendjük, protokolljuk volt. Bővebben: F. Dózsa 2003. 537–538.

felé.⁴³ (Mikosdpuszta, 1857–66; Pest, Károlyi Alajos-palota 1863–65; Nagyhörcsök, 1870 k.) Funkcionális szerepét és diszpozícióját tekintve a dohányzószalon az úri szobával volt rokon, így attól általában nem is vált külön, de megjelenhetett a dolgozószoba szalonrészeként is. Magyarországon a dohányzás és tubákolás – elsőként a pipázás – a 16–17. században bécsi hatásra vált általános szokássá a férfiak körében, és a 19. században a nemzetközi kapcsolatok révén a főúri társaságban gyorsan elterjedtek olyan modern formák is, mint a szivar, majd később – a nők körében is – a cigaretták (13. ábra).⁴⁴

A biliárd a 18. században a nők játéka és a vendéglakosztályok különleges társasági funkciójú tere volt (Edelény, 1727–28; Eszterháza, 1775–84; Csákvár, 1784), a 19. század folyamán pedig már gyakrabban a társasági terek csoportjában jelent meg (Pécel, 1756–70; Keszthely, 1812 e.; Dég, 1815–19; Gyöngyös, 1826; Gödöllő, 1868 u.; Hőgyész, 1900 k.; Féltorony, 1900 k.) esetenként feltáró kapcsolatot biztosítva a vendéglakrészek felé (Fót, 1832–36; Nádasdladány, 1873–76; Keszthely, 1900 k.; Tövisgyháza, 1900 k.)⁴⁵ (14. ábra).

14. ábra. Biliárdszalonok példái a történelmi Magyarország kastélyaiból: a) Féltorony; b) Tövisgyháza; c) Keszthely; d) Kisszántó

⁴³ Óhidy 2007. 137–142.

⁴⁴ Gosztonyi 1911. 52.

⁴⁵ Óhidy 2007. 143–146.

A biliárd mellett a 18. századi főurak fő szórakozása a *kártya-*, és a *kockajáték* volt. Ezek a század elején elsősorban német–osztrák hatás folytán terjedtek el az előkelő körökben. Ekkor már a magas rangú nők is kockáztak, kártyáztak, különösen az ország nyugati felében. Játsozták még az ostáblát karikákkal (mity-maty) is. A kortársak kritikája nem kerülte el ezeket az új társasjátékszokásokat. Cserei Mihály (1667–1756) író például III. Károly magyar királyt főképp azért ismerte el, mert neki „*kártya, kocka, muzsika, vadászat, komédianézés, egyéb haszontalanság nem kell*”. Palocsay György (†1730) báró *Kurucvilág után* c. költeményében a bécsi befolyás következtében átalakult társasági élet mihaszna tevékenységét firtatta: „*Kártya, lebét, pikét, tersák véget érnek, az még az kakasok hajnalt énekelnek*”. Kelemen deák, a Károlyi család gyóntatója pedig azt vallotta, hogy „*egy istenfélő alázatos személy ... kártyázni, kockázni ne tudjon*”.⁴⁶ A kártya- és kockajátékok a 19. században már a szalonélet elengedhetetlen kellékei voltak, és az is előfordult, hogy az ezekre alkalmasan berendezett termet e játékokról nevezték el (kártyaszalon).

A 19. század második felében egy másfajta, időtartamában hosszabb, sajátos társasági forma, az igazi *kastélyélet* („castle-life”⁴⁷) a nagyvárosoktól távol, vidéken bontakozott ki, amely nálunk a 19. század végén angol mintára jött divatba. Az arisztokrácia szokás szerint csak az év egy részét, az október elejétől vagy szeptember végétől május elejéig terjedő időszakot töltötte a fővárosban. Később, a 19–20. század fordulóján a városi tartózkodás időszaka június végéig tolódott el. Az október és a november, két őszi hónap jelentette leginkább a főúri vadászatok, a vidéki tartózkodás idejét, és kezdete volt a gyakran karácsonyt is magában foglaló, a farsang elejébe nyúló kastélyéletnek.⁴⁸ A vidéki kastélyok is a korabeli magyar társadalmi élet találkozóhelyei, a szellem és előkelőség forrásai voltak. Az arisztokraták kedélyes estélyeiket, a nagyhírű *soirée*-kat a tudomány és a művészet vezető alakjaival, államférfiak jelenlétével kastélyaikban is megrendezték, amelyek élénkítő hatással, divatteremtő útmutatással szolgáltak a vidéki társasági életnek. Jó házigazdák azok a főnemesek voltak, akik megnyitották kastélyaik szalonjait birtokszomszédjaik előtt is.⁴⁹

A történelmi arisztokrácia a 19. század végén már egy olyan különleges, kiválasztottságtudattal rendelkező világban élt, ahová csak beleszületni lehetett, bekerülni – asszimilálódni – viszont nehezen. Az arisztokrácián belül a legfelső réteget („kasz-tot”) az osztrák és a nyugat-európai legelőkelőbb körökkel szoros rokoni, társasági kapcsolatban álló famíliák alkották. A Károlyi, Esterházy, Pálffy, Pallavicini stb. családból álló legszükebb körnek a 19. század végén gróf Károlyi Gyuláné Pálffy Geraldin (1859–1928) császári és királyi palotahölgy – Károlyi Mihály (1875–1955) gróf mostohaanyja – pesti szalonja volt a középpontja.⁵⁰

⁴⁶ Gosztonyi 1911. 51.

⁴⁷A „castle-life”, avagy a „kastély-élet” kifejezést a „Vay Sándor” álnéven író Vay Sarolta grófnő is használta, mint a századfordulón új, divatos szófordulatot. L.: Vay Sándor: Régi kastélyélet. *SzU* VI (1901) júl. 31. 12–14.

⁴⁸Kastély-élet. *MN* III (1898) dec. 11. 6–8.

⁴⁹F. M. R.: „Magyar kastélyok”. *MN* III (1898) jún. 30. 2. Jól látható, hogy a cikk írója inkognitóban kívánt maradni. Az *F. M. R.* monogram mögött – a szövegstílus jegyei alapján – Vay Sarolta írónő valószínűsíthető.

⁵⁰Bővebben: Baji–Csorba 1994. 7–8.

A FŐNEMESI RANGHOZ ILLŐ REPREZENTÁCIÓ ÉS ANNAK GYŰJTEMÉNYES TEREI

A nemesi cím és a főnemesi rang mindig is megkövetelte annak reprezentálását mind az osztályon belüli, mind az alsóbb rétegek irányában kifejtett kulturális vagy szimbolikus propaganda formájában. Az utóbbira jó példát adó főúri magánépítészet, és benne számos architektonikus forma – pl. a torony, kupola, kollonád – jelvénytörzse⁵¹ az értekezés szempontjából kevésbé fontos, de a kulturális mecénatúra, a művészetpártolás egyik jellegzetes területe, a műgyűjtés szerepe az elemzett korszakban szempontunkból is jelentős. A 18. századi képzőművészeti vagy természetrajzi gyűjtemények régebbi előzménye a kincsek és ritkaságokat egybehalmozó műgyűjtemény („Kunst- und Wunderkammer”) célja a tárgyakban megmutatkozó hasonlóságok, analógiák bemutatásán kívül a gyűjtő társadalmi reprezentációja volt. A 18. század második felében a sokszínű és -tárgyú gyűjtemények (könyv, ásvány, érem, régiség, metszet, kép stb.) kialakítása viselkedésszociológiai szempontból közel hozta egymáshoz a nemesi és főúri gyűjtőket – gróf Viczay Mihály (1756–1831), korának egyik legjelentősebb numizmatája és Pray György (1723–1801); gróf Esterházy Miklós (1775–1856) és Kazinczy Ferenc (1759–1831); vagy Böhm Dániel József, éremművész és -gyűjtő, aki gróf Festetics Sámuel (1806–1862), Fejérváry Gábor (1780–1851) és az ő unokaöccse, Pulszky Ferenc (1814–1897) gyűjtői tevékenységét segítette –, akik elsősorban az Alpoktól északra meghonosodott szokások és szempontok szerint gyűjtöttek.⁵²

A műgyűjtemények a 19. században egyre szélesebb körben státuszszimbolikus, vagy *memoriális*⁵³ – „emlékezni és emlékeztetni” – céllal létesültek, nemcsak a főnemesi és nemesi, hanem a polgári nagytőkések otthonaiban is. A gyűjtői önszerveződés előzményének tekinthető néhány kisebb, lelkes kezdeményezés, amely során egy-egy műbarát az ismeretségi körében élő tulajdonosoktól műtárgyakat gyűjtött össze közös kiállítás céljából. 1887-ben ez azt eredményezte, hogy megalapították a Hazai Művásárlók Egyesületét. A műgyűjtőknek az 1890-ben főrangú műpártoló hölgyek és kifinomult művészetbarátok kezdeményezésére megalakult *Műbarátok Köre* nyújtott igazi szervezeti formát, amely a művészet kedvelői közül toborozta tagjait tekintet nélkül nemre, rangra, származásra, foglalkozásra. Jól tükrözte ezt már az Egyesület vezetése is. Az elnök gróf Batthyány Lajosné, gróf Andrássy Ilona (1858–1952), a tiszteletbeli elnök, gróf Apponyi Albert (1846–1933), a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter, a két alelnök, gróf Vay Péter (1864–1948) pápai prelátus és scopo-dalmaticói címzetes püspök, valamint Radisics Jenő (1856–1917), az Iparművészeti Múzeum igazgatója, a titkár pedig báró Liphayné Sulyok Ida

⁵¹ Mojzer 1971.

⁵² Entz 1937; Sinkó 1978. 545–552; továbbá: a 19. század második felére Sinkó 1981. 11–29; a 19–20. század fordulójára: Horváth 1993. 27–39; a két világháború közötti időszakra: Mravik 2001; a műgyűjtemények 1945 utáni sorsának rövid összefoglalását adja: Mravik–Czoma 1994.

⁵³ Hajnóczy 1993. 501–506.

volt.⁵⁴ Hazánk műkincsekben való gazdagságának alapját a történelmi arisztokrácia hagyományos, évszázadokon keresztül halmozódó gyűjteményei (herceg Esterházy, Pálffy, gróf Andrássy, Károlyi, Batthyány, Csekonics) mellett a kiegyezés utáni, jelentős arányokat öltő gazdasági fejlődés által felemelkedő tőkés nagypolgárság műpártoló és műgyűjtő tevékenysége (Baumgarten-, Csetényi-, Fellner-, Neményi-, Schmidt-, báró Hatvany-, és Herzog-gyűjtemény) adta.⁵⁵

A gyűjteményes funkciók körébe tartozott a 18–19. században a gyakran a birtok és gazdaság hivatali szervezésével is összefüggésben álló *levéltár* és *könyvtár*, mely utóbbi a tulajdonos főúr szerteágazó érdeklődésének és műveltségének reprezentánsa is volt. A 18. században a főúri könyvtárak profilja közelebb állt a világi témákhoz és részben a francia felvilágosodás kortárs irodalmához, melyekkel a ritkaságszámba menő régi kiadványok vagy kópiák is keveredtek.⁵⁶ A legkomolyabb főnemesi családi könyvtárak alapjait még a 18. század második felében vetették meg, de fejlesztésük több esetben a 19. század végéig folytatódott. Szinte valamennyi főúri háztartásban lehetett néhány száz kötetes kézikönyvgyűjtemény. A nagyobb, esetleg több (tíz) ezer kötetet befoglaló gyűjtemények száma 200-ra volt tehető.⁵⁷ Ilyen volt például gróf Csáky Imre (1672–1732) homonnai, herceg Batthyány Károly József (1697–1772) körmendi és rohonci, herceg Esterházy Miklós (1714–1790) eszterházi, gróf Batthyány Tivadar (1729–1813) kiséri és bicskei, gróf Viczay Mihály (1756–1831) hédervári, gróf Forgách Miklós (†1856), gróf Apponyi Antal (1782–1852) nagyapponyi kastélyában őrzött könyvtár, melyet e célra berendezett könyvtárszobában, illetve *teremkönyvtár*ban tartottak. Ez számos esetben már nemcsak a házitánitók munkáját segítette, hanem funkcionális tagolása révén igazi szellemi műhellyé – dolgozó, szalon – is vált. Módszeres, szakszerű könyvgyűjtéssel azonban csak kevés főúr foglalkozott. Például gróf Ráday Gedeon (1713–1792) könyvtára Pécelen 10 302 kötetet számlált, gróf Reviczky Károly (1736–1793) a görög és latin auktorok kiadásainak európai hírvő gyűjtője volt. Gróf Teleki Sámuel (1739–1822) gyűjtése kb. 13 000 kötet lehetett, gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) Cenken és Sopronban összesen 22 241 kötetet őrzött. Festetics György (1755–1819) gróf Keszthelyen kb. 8 000 kötetet alapította meg könyvtárát, és jelentős gyűjtő volt gróf Teleki József (1777–1817), Habsburg-Lotaringiai József Károly Lajos (1833–1905) főherceg Alcsúton, valamint gróf Nádasdy Ferenc (1842–1907) Nádasdladányban (*15. ábra*).

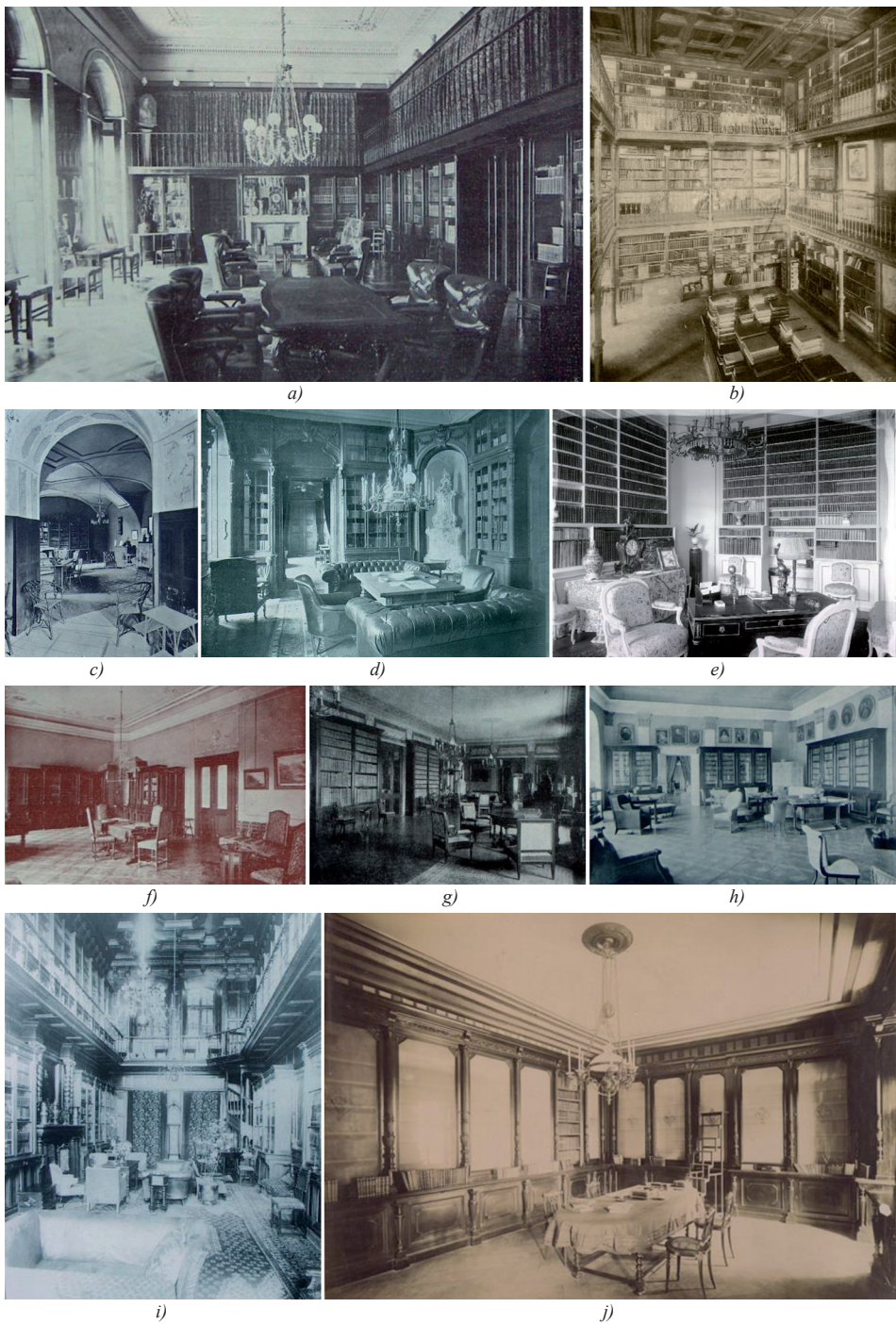
A 18. századtól a változatos tematikával (festmény-, érem- és metszet-, porcelán-, műtárgy-, fegyvergyűjtemény stb.) kialakított gazdag műgyűjtemények a képzőművészetek főúri mecenatúráját vagy egyéni művészi ambíciókat szolgálták. A 19. század második felében a főnemesség családi műgyűjteményeinek elhelyezése a budai, illetve pesti városi palota és a vidéki kastély termeiben jellegzetes képet mutatott. A vidéki kastélyokban voltak megtalálhatók a családtörténetet dokumentáló

⁵⁴Részletesen: Horváth 1993. 28, 31–35.

⁵⁵Mravik–Czoma 1994.

⁵⁶Óhidy 2007. 152–164.

⁵⁷Kelecsényi 1988; Berlász 1974. 283–332, 311–316; Kosáry 1996. 553–562 és bibl.: 779–780; Szarvasi 1939. 51–82.

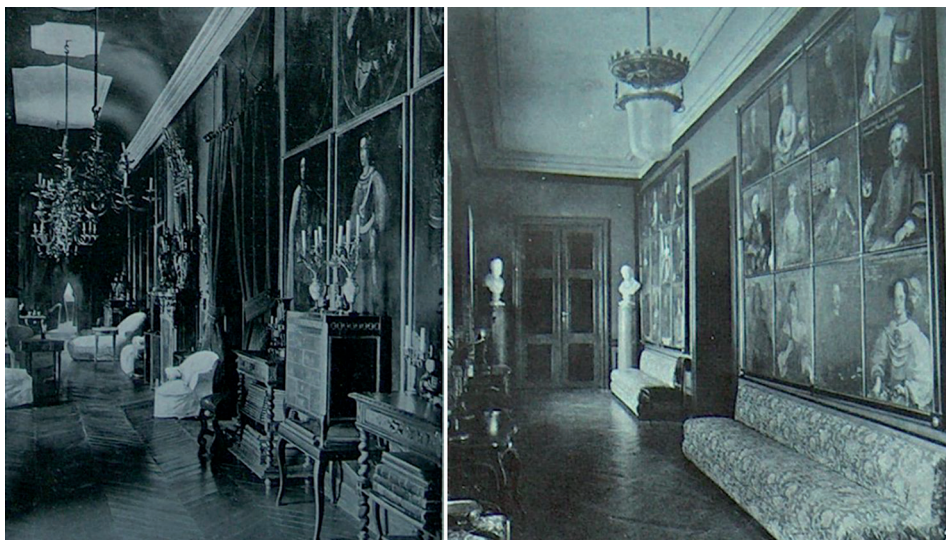
15. ábra.

15. ábra. Könyvtárak példái a történelmi Magyarország kastélyaiból és palotáiból: *a)* Pest, Károlyi Mihály-palota; *b)* Alcsút; *c)* Magyarbél; *d)* Féltorony; *e)* Tata; *f)* Futak; *g)* Galgóc; *i)* Homonna; *j)* Vácrátót; *k)* Nógrádgárdony; *l)* Buda, Emmer-palota; *m)* Táplány; *n)* Lengyel; *o)* Buda, Lipthay-palota; *p)* Buda, Karátsonyi-palota; *q)* Perbenyik; *r)* Martonvásár

tárgyak, így a történelmi fegyverek gazdag tárháza, valamint a portrégalériák, a családi levéltárak és könyvtárak.⁵⁸ A műkincsek gyűjtése és a képzőművészet pártolása már sokkal elterjedtebb és szélesebb körben művelt arisztokrata szokás volt a könyvgyűjtésnél, és a gyűjteményeket befogadó *galériák* a főúri reprezentáció fontos kellékeivé váltak. A *galériák* diszponálására jellemző, hogy míg a 18. században decentralizáltan, monumentális léptékben külön mellékszárnyat vagy épületrészt elfoglalva helyezkedtek el (Eszterháza, 1776–84), addig a 19. század elejétől elsőként

⁵⁸ Mravik 2001. 157. Ezt az elrendezést látjuk gróf Pálffy János (1829–1908) művészeti hagyatékában is, aki bécsi, pozsonyi és budapesti palotáin kívül bazini, bajmóci és királyfai kastélyában is műtárgyak ezreit rendezte szakszerű tematikával. (Bővebben: Horváth 2002.)

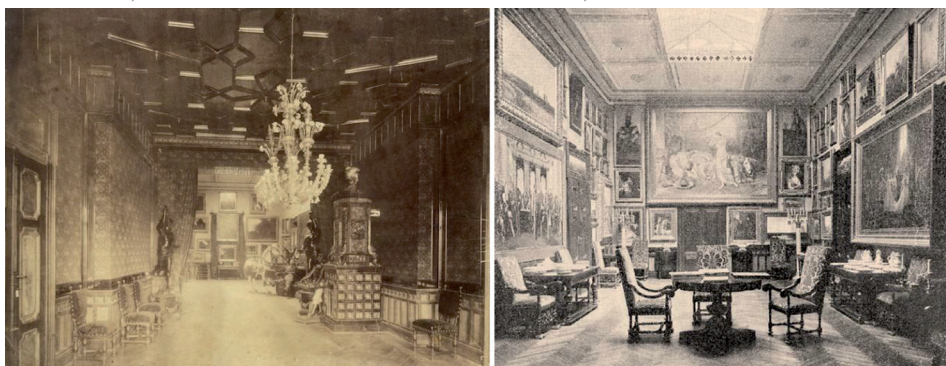
a)

b)

c)

d)

e)

f)

16. ábra. Képtárgalériák, fegyvergyűjtemények példái a történelmi Magyarország kastélyaiból és palotáiból: a) Pápa; b) Galgóc; c) Homonna; d) Buda, Karátszonyi-palota; e)–f) Betlér

a közlekedő terekből (folyosókból, előszobákból) specializálódtak, majd kapcsolódtak a társasági rendeltetések kialakuló monumentális csoportjába (Csákvár, 1784; Kismarton; Alcsút; Ikervár, 1841–47; Nádasdladány, 1873–76; Királyfa; Bajmóc; Fraknó; Galgóc; Gernyeszeg; Homonna; Pápa; Buda, Karátsonyi-palota; Tata; Betlér) (16. ábra).

17. ábra. Télkertek példái a történelmi Magyarország kastélyaiból és palotáiból: a) Keszthely; b) Budafok; c)–d) Tóalmás; e) Écska

A 18–19. század különleges gyűjteményes tereit adják az egzóta növények teleltetésének színhelyei (narancsház, pálmaház). A 18. században ezek jellemzően még a kastélytól különálló kerti épületek (pl. Edelény, Eszterháza, Pécel, Körmend, Pétervására, Dég, Iharosberény, Gyöngyös, Alcsút, Budavár stb.) voltak, melyekből a gyűjteményes rendeltetés a 19. század folyamán a kastélyépületben is megjelent,⁵⁹ és később az 1870-es évektől látványos funkcionális átalakulási folyamat révén az ebédlővel közvetlen átjárható, direkt térkapcsolattal – *téli kert* – a társasági terek monumentális csoportjába integrálódtak⁶⁰ (Nagyhörösök, 1852–55; Mikosd, 1857–66; Nádasdladány, 1873–76; Ó-Kígyós, 1875–79; Tura, 1883; Tiszadob, 1880–85; Nagymágocs, 1897) (17. ábra).

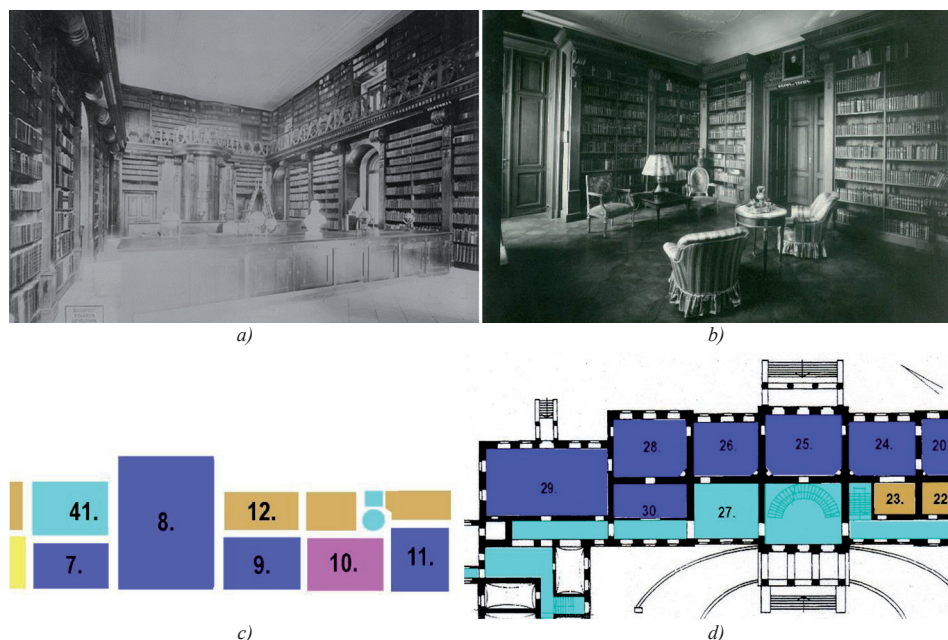
A MONUMENTÁLIS TÁRSASÁGI TÉRCSOPORT KIALAKULÁSA ÉS ÚJSZERŰ FELTÁRÁSA AZ 1810-ES ÉVEKTŐL

Az egyetlen tengelyre fűzött, átjárható társasági rendeltetéssor viszonylag kevés funkcionális elemmel is hamar hosszú és terjedős sort eredményezett, amely elvileg kevés lehetőséget adott az egyre jobban elkülönülő és specializálódó funkcionális elemekhez igazodó változatos téralakításra. A korszakban hossz- vagy könyöktengeyre fűzve, önállóan formált, önmagában zárt alakzatú, centrális vagy négyzetes alaprajzú, fülkékkel bővített, oszlopokkal tagolt terek sorát találjuk (például: Dég, 1815–19; Gyöngyös, 1826 k.). E terjedős beosztás elkerülésére a társasági rendeltetéseket két traktusba osztották be, és ezzel kialakult a haránt irányban is átjárható, monumentális, számos társasági rendeltetést befoglaló tércsoport. A *társasági terek monumentális* – 3-4 elemből álló – *csoportba szervezése legelőször* a korabeli *kéttraktusos elrendezésben valósult meg* (Csákvár, 1816–23). Ezt a társasági tércsoportot az jellemezte, hogy az előcsarnokból mindkét traktusban egyszerre lehetett őket megközelíteni, továbbá ezek hagyományos, hossztengeyes enfiladekapcsolása mellett a haránt irányú átjárhatóság is megvalósult, valamint eleinte a kerti traktusban a középszimmetriára való törekvés még érvényesült (Ószöny, 1815; Seregélyes, 1821–22).

E térstruktúra jelentősége abban mutatható ki, hogy a 19. század első harmadában ez is felvetette a *centralitás* gondolatát, mivel itt az előcsarnok (vestibul) a középfőfal mentén sorakozó társasági tereket egyszerre, két irányban, egy központból kellett, hogy feltárja, ezért emellé is közösségi rendeltetésű tér került, melynek révén az előcsarnoknak már két oldala volt határos társasági és gyűjteményes terekkel. A Charles Moreau (1758–1840), valamint Pollack Mihály épületeiben először meg-

⁵⁹ A dégi kastély növényeszobája, az ún. botanikaszaalon a műfaj korai és sajátos példája. A gyűjteményes tér és ebédlő közvetlen, átjárható kapcsolásának és hangsúlyos elhelyezésének legelső példáját hazánkban a dégi kastély adta, ahol az ebédlő mellett lévő szalonban volt elhelyezve Festetics Antalné Splényi Amália (1783–1845) ritka botanikai gyűjteménye.

⁶⁰ Óhidy 2007. 147–151.

18. ábra. Monumentális társasági térsorozat diszpozíciójának példái: a) Keszthely, könyvtárterem; b) kiskönyvtár; c) a társasági terek alaprajzi elrendezése; d) Csákvár

jelenő, a társasági rendeltetéseket két traktusba beosztó, átjárható monumentális térsorozatban ez egyben újszerű jelenség is volt. Pollack Ágoston (1807–1872) és Ybl Miklós (1814–1891) ezt úgy fejlesztette tovább, hogy az előcsarnok negyedik oldalához az emeletre vezető lépcsőházat kapcsolta, megteremtve ezzel a lépcsőház újbóli jelentőségét, továbbá az emelet feltárásának központi szerepét és reprezentatív kialakításának lehetőségét.⁶¹ Mivel a társasági terek ebben a struktúrában funkcionálisan egymással mellérendelt helyzetben voltak, a rendeltetések szabadon változtathatóvá és kombinálhatóvá váltak. A földszinti közösségi rendeltetések közül a középső *ebédlő* az 1820-as évekig volt meghatározó, majd később e központi, kiemelt helyre más társasági funkciók – biliárdszoba, nagyszalon – kerültek (Csákvár, 1816–23; Fót-, Ikervár-terv, 1841–47 k.; Zsombolya-Csitó, 1871; Nádasdladány, 1873–76; Ó-Kígyós, 1875–79; Szepesgörgő, 1887; Nagymágocs, 1897).

A keszthelyi kastélyban az 1811. évi leltár⁶² már Festetics György (1755–1819) gróf és felesége elkészült bővített kastélyát mutatta (*18.a ábra*).

Az emelet közepét továbbra is a nyári ebédlő (Palota) (8) foglalta el; északi oldalán a téli ebédlő szobával (9), déli oldalán a „Képes szobába” (10) átvezető biliárdszobával (7), amely később szalon funkciót kapott, és a biliárdszoba a téli ebédlő helyére került. Az új épületszárnyban

⁶¹ L. Pollack Ágostonnak és Ybl Miklósnak a fői és ikervári kastélyokra készített egy-egy tervváltozatát.

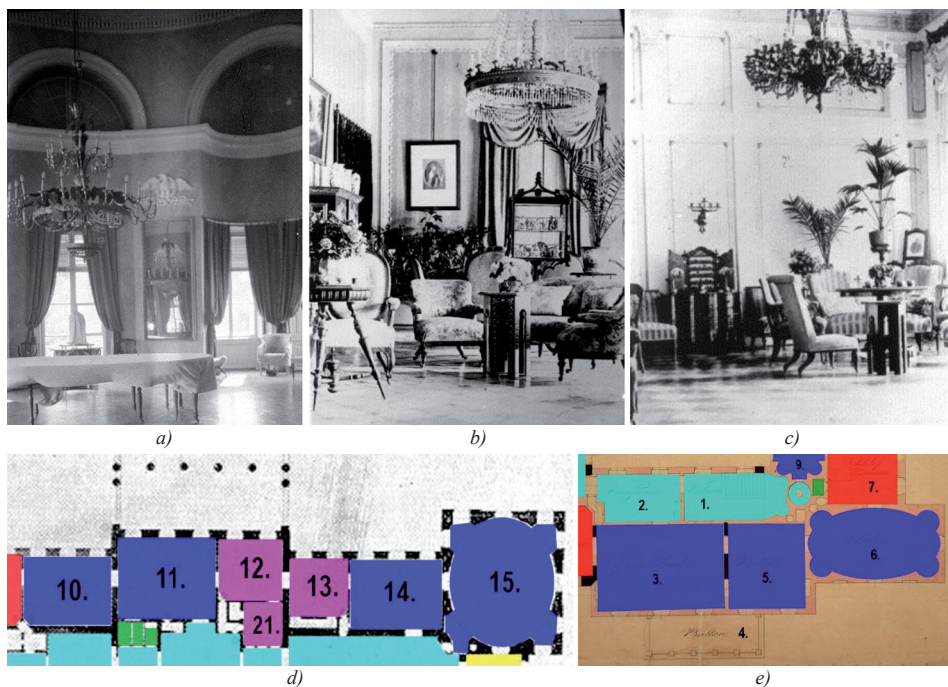
⁶² MNL-OL P 236. 88. cs.

kapott helyet a könyvtár, összeköttetésben az ifjú Festetics László (1785–1846) gróf lakosztályával és a titkár szobájával (28), amelyben később a kiskönyvtárat alakították ki.

Gróf Esterházy Miklós János (1775–1856) csákvári kastélyegyüttesét 1816–1823 között Charles Moreau (1758–1841) tervei alapján építtette át. Az 1826. évi inventárium⁶³ tükrében az átalakítás lényege abban mutatható ki, hogy a korábban két tulajdonosi lakosztályt befogadó fő szárny teljes egészében társasági rendeltetést kapott (18.b ábra).

A mindkét traktusban átjárhatósággal elhelyezett közösségi terek a korábbi előcsarnokba épített új lépcsőházból balra, az előszobából (27) tárultak fel. Az előszobából két szalon (26, 30) nyílt, melyek a harmadik, a zeneszalont (28) fogták közre, melyből az új nagyebédlő (29) terme volt megközelíthető. A kerti axisba játékszalon (25) került, melyből jobbra már az újonnan átalakított, közös tulajdonosi (hitvesi) lakosztályhoz tartozó férfiszalon és dolgozószoba (24) nyílt.

Az 1815–19 között, tolnai Festetics Antal (1764–1853) megbízásából Pollack Mihály (1773–1855) tervei alapján felépített dégi kastély eredeti tervei fotokópiák publikálásából ismertek, valamint fennmaradt az 1859. évi inventáriuma is (19.a, d ábra).⁶⁴

19. ábra. Ebédlők, nagyszalonok és monumentális társasági tércsoportok diszpozíciójának példái: a), d) Dég; b)–c), e) Gyöngyös

⁶³MNL-OL P 186. 2. cs. IA4.

⁶⁴Rados 1931. 227. 225–226. ábra; Sisa 2005.

A földszinti *piano nobile* belső terének reprezentatív és korszerű kocsifelhajtó, majd az azt követő előcsarnok (19) terekkel történő feltárása után a társasági rendeltetések elhelyezésében mutat leginkább újító megoldást. Az előcsarnokból axisban nyílt az ebédlő (11), mely teljes egészében már nem töltötte ki a portikusszal hangsúlyozott kerti középrialitot. Az ebédlő csak az enfilade-lakótér sor egyik közbenső, méretével, formálásával nem meghatározó eleme volt. Egy olyan mellérendelt funkciósor része, mely csak központi elhelyezkedése révén juthatott hangsúlyhoz, téralakítása erre nem reagált. A keleti szárny közös tulajdonosi (hitvesi) hálósobájától a rendeltetéssor az azt feltáró szalonon (10), ebédlőn (11), a botanikai gyűjtemény szalonján (12), mögötte a fegyvertárral (21), továbbá a könyvtárszobán (13) és a biliárdszobán (14) keresztül vezetett el a nyugati sarokrízalitban elhelyezett nagy táncteremig (15). Ennek sarokrízalitba foglalt, fülkékkel bővített, zenekari nyílással megnyitott, elliptikus alaprajza fölé emelt nagyvonalú tere zárta a térsort.

A gyöngyösi kastély 1830 körüli bővítésekor ifj. báró Orczy Lőrinc (1784–1847) megbízásából felépült új épületszárnya⁶⁵ e lakosztály-elrendezés 19. századi jó példája. A kastélyról Zofahl Lőrincnek tulajdonított eredeti, 1826-ra datált – ti. évszám és szignó nélküli – megvalósult tervrajzai fennmaradtak (19.b–c, e ábra).⁶⁶

A kastély közösségi terei az emeleten a női lakosztályhoz rendelve helyezkedtek el. A lépcsőházból (1) előszoba („*Vorzimmer*”) (2) nyílt, és ez tárta fel az emeleti közösségi tereket. Az előszobát a később nagyszalonná alakított ebédlőterem („*Speize Saal*”) (3) – mely itt nem foglalta el az egész rízalitot – követte, mellette a biliárdszoba („*Billiarde*”) (5) – mindkettőhöz nyitott erkély (4) kapcsolódott –, majd az elliptikus alaprajzú, fülkékkel bővített szalon („*Salon*”) (6) nyílt a sarokrízalitban. Innen haránttengelyben nyílt a tulajdonosi női lakosztály hálósobája (7).

A fiatal Ybl Miklós építész Heinrich Koch révén az 1840-es évek legelején került kapcsolatba az első jelentős arisztokrata megrendelő családdal, a nagykárolyi gróf Károlyi famíliával.⁶⁷ Ebben az időben, 1841–1846 között Ybl még nem önállóan, hanem Pollack Ágoston építész társaként dolgozott.⁶⁸ Nekik tulajdonítható az a szignált, de dátum nélküli tervlap, amely az ikervári kastély, gr. Batthyány Lajos (1807–1849) számára készített harmadik tervváltozatának vélhető (20.a ábra).⁶⁹

Az előcsarnok (2) az emeletre vezető lépcsőházzal egy teret alkotva az axisban jelenik meg. Innen szemben és balra nyílnak a nagyobb társasági és gyűjteményes terek, mintegy csoportot alkotva az előcsarnok körül. Egy előszobával (3) az ebédlő (4) tárul fel, folytatásában a biliárdszobával (6). A kerti traktust három terem: a középső nagyterem (8) és a lakosztályokat feltáró egy-egy szalon (7) foglalja el, és a teremsort a Gallerie (9) fogja át.

⁶⁵ Voít 1978. 132–133; B. Gál 2005. 11–34.

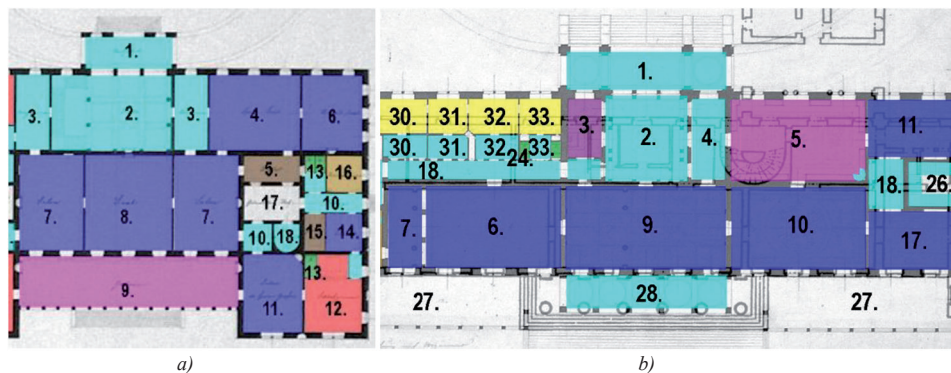
⁶⁶ *A gyöngyösi kastély 1826. évi kiépítésének terve Zofahl Lőrinc építészétől, emeleti alaprajz.* Gy-MM. Közli: Voít 1978. 135. 131. kép; Zádor–Rados 1943. 205. kép.

⁶⁷ Ybl 1956. 8–13, 15; bővebben: YblMKat. 1991. 197.

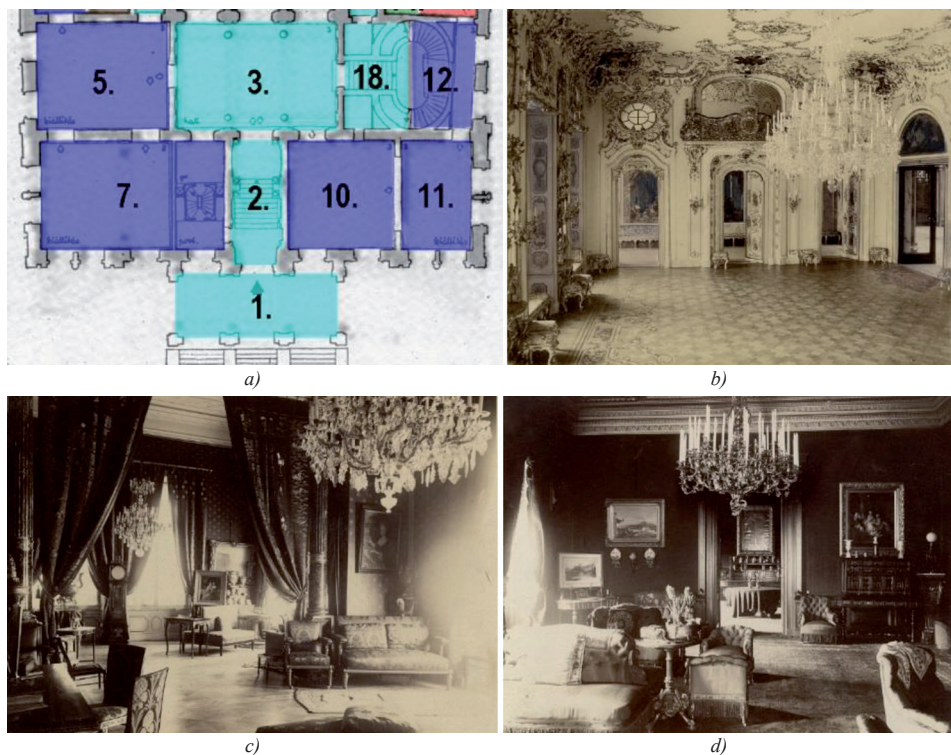
⁶⁸ YblMKat. 1991. 208.

⁶⁹ *Ikervár, Batthyány-kastély: alaprajzi változata.* Sign. „P.Á. Y.M.” (Pollack Ágoston–Ybl Miklós.) BFL XV. 331. 10/3. Közli: YblMKat. 1991. 206. Kat. 4.1.2.

Hasonló megoldás látható azon a tervlapon is, amely valószínűleg Károlyi István (1797–1881) gróf főtí kastélyának átalakítására készült 1841–43 között (20.b ábra).⁷⁰

20. ábra. Monumentális társasági tércsoportok diszpozíciójának példái: a) Ikervár (terv); b) Fót (terv)

21. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Pest, Károlyi Alajos palotájában: a) alaprajzi elrendezés; b) táncterem; c)–d) szalonok

⁷⁰Fót, a kastély alaprajzi változata. Sign. „PÁ. YM.” (Pollack Ágoston-Ybl Miklós.) BFL XV. 331. 10/2. Közli: Ybl 1956. 11. kép.

A földszinti alaprajz a kastély jelentősen bővített, a társasági rendeltetések nagyvonalúan sorolt változatát mutatja. A helyiségek beosztása a következő: az előcsarnok (2) mögött három, közel azonos nagyságú terem – az axisban a biliárdszoba (9), két oldalán a nagyterem (10) és az ebédlő (8) a buffettel (7) – alkotja a közösségi rendeltetések monumentális sorát, melyhez a másik traktusban az előtérrel (4) feltárt karzatos könyvtárterem (5), valamint az előcsarnokból nyíló házikápolna (3) is hozzátartozik, s így együttesen nagyvonalú csoportot képeznek.

Az Ybl Miklós tervei szerint 1863–65 között Károlyi Alajos (1825–1889) számára felépített pesti, Öt pacsirta utcai (illetve Múzeum utcai) palota is hasonló kompozíciót mutatott.⁷¹ A palota kivitelezését 1881-ben kezdték meg gróf Károlyi István (1845–1907) megbízásából, tervezői a bécsi illetőségű Fellner Ferdinánd (1847–1916) és Helmer Herman (1849–1919) építészpáros voltak (21. ábra).⁷²

Az utcai kocsiáthajtóban (1) nyíló szűk előtér (2) egy olyan központi fekvésű előcsarnokot (3) tárt fel, ahonnan a földszinten az ebédlő (5), a játékszalon (7) és a nagyszalon (10) egyszerre volt megközelíthető. Később az ebédlőből az északi oldalon a zenekar helyével kialakított táncsteremhez (9) vezető galériafolyosót (8) alakítottak ki.

Az Ybl Miklós és Friedrich Flor tervei alapján 1862–1867 között Festetics György (1815–1883) gróf számára felépített pesti palota⁷³ eredeti tervrajzai az 1929. évi inventárium⁷⁴ segítségével értelmezhetők, mely jó közelítéssel lehet azonos a palota eredeti, 19. századi kialakításával (22.a ábra).

A palota főlépcsőháza (9) belső fekvésű, felül világított előcsarnokba (5) vezet az első emeleten. Innen és a lépcsőházból nyílik a nagyszalon (8), északi oldalán a hercegnői lakosztály emeleti részének reprezentatív első terme a női kisháló (10) volt, déli oldalán az ebédlő (3) a tálalóval (2) helyezkedett el. Ezek kapcsolatban álltak a buffet (4) és a nagy táncsterem (1) reprezentatív helyiségeivel, amelyek az előcsarnokból közvetlenül is megközelíthetőek voltak.

Pesten özvegy gróf Pálffy Pálné Károlyi Geraldin grófnő (1839–1915) számára Ybl Miklós tervei alapján 1867–69 között épült palota az Öt pacsirta utca sarkán.⁷⁵ A palota több tervváltozata fennmaradt a helyiségek tervezett rendeltetésének jelölésével (22.b ábra).⁷⁶

Az utcáról nyíló kocsiathajtó kapualjából (*Einfahrt*) (1) kis előtéren (*Ausgang*) (2) át lehetett megközelíteni a társasági térsort feltáró lépcsőházcsarnokot (*Vor-Salon*) (3). Innen nyílt az ebédlő (*Speis-Salon*) (4), a nagyszalon (*Salon*) (5) és a télikert (*Wintergarten*) (6) csoportja, amelyhez kelet felől kapcsolódott a lakosztályt feltáró kis női szalon (*Boudoir*) (7).

A közeli (ma Pollack Mihály tér 8. szám alatti) palota épületét 1871–73 között Baumgarten Antal (1822–1887) tervei⁷⁷ alapján építették fel gróf Esterházy Pál

⁷¹ *A palota második változata, alaprajz.* Kart., cer., tus., temp., 62x48 cm. BFL XV. 331. 55/1.

⁷² Merényi 1955.

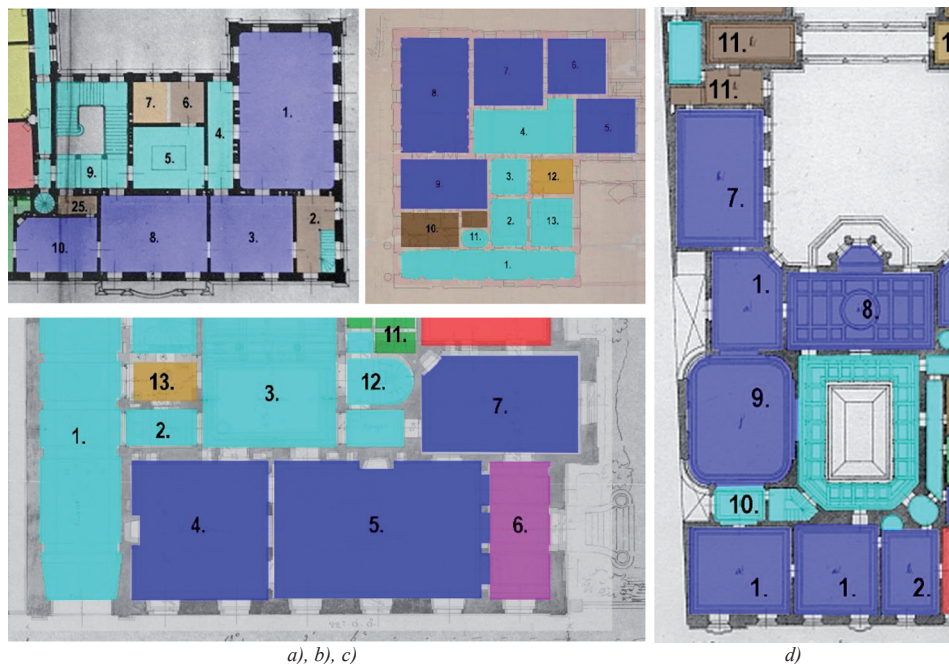
⁷³ G. Lászy 2002. 585–599.

⁷⁴ MNL-OL P 236. (91. cs.) fol. 549–595.

⁷⁵ Maróty 2014. 135–139.

⁷⁶ BFL XV. 17b. 312. 761. 1867b; BFL XV. 17f. 331b. 95/23a.

⁷⁷ MMA MDK 11275–11281. lelt. sz.

22. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példái főúri palotákban: a) Pest, Festetics-palota; b) Pest, Esterházy-palota; c) Pest, Pálffy-palota; d) Pest, Károlyi István-palota

(1805–1877) megbízásából. A terveken túl a palota építési és lakhatási engedélye⁷⁸ is fennmaradt (22.c ábra).

Az utcáról nyíló kocsíathajtó kapualjból (1) a reprezentatív főbejárati előcsarnok térsor (2)–(4) vezetett át a földszint jelentős részét elfoglaló társasági termék csoportjához. Az utcai oldalon az ebédlő (9) – a tálalóval (10) és belső kiszolgáló lépcsővel (11) –, mellette a táncterem (8) kapott helyet, szomszédságában feltehetően a dohányzó szalonnal (7) és a kisszalonnal (6). A nagyszalon (5) egy kis belső udvar felől zárta a tércsoportot, amelyhez nyitott terasz is kapcsolódott.

Gróf Andrassy Gyula (1823–1890) miniszterelnök tiszadobi új kastélyát Meinig Artúr (1835–1904) tervei alapján 1880–85 között építtette fel.⁷⁹ Mivel a kastély belső tere napjainkig őrzi közel eredeti elrendezését, róla a századfordulón készült archív fényképfelvételek ismertek, így az épület funkcionális rendszere az 1930. évi felmérési alaprajzok segítségével rekonstruálható (23. ábra).⁸⁰

⁷⁸ BFL IV. 1303 f. 1872. VI. 914. Benyújtási szám: 43625.

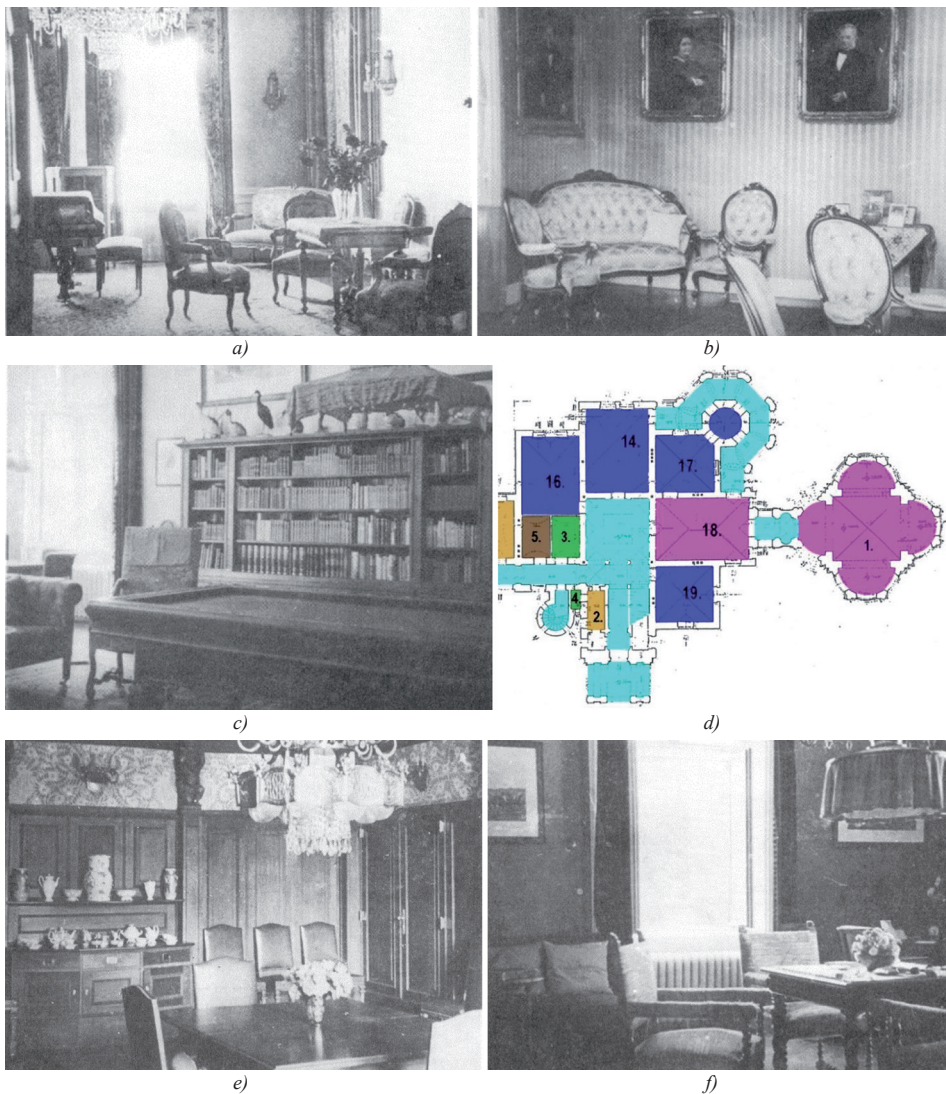
⁷⁹ Déry–Merényi 2000.

⁸⁰ *A tiszadobi kastély földszintjének elrendezése 1911 előtt.* Az 1930. évi felmérés és 1992 előtti földszinti alaprajz felhasználásával. Utóbbi közli: Vincze 1992. 126.

23. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Tiszadob, Andrassy-kastély: a) nagyszalon; b) zeneszalon; c) hall; e) az ún. Rippl-Rónai-ebédlő; d), f) alaprajzi elrendezés 1911 előtt és után

A földszinti térsort egy haránttengelyes hall (2) fogta össze. Ebből nyílt a terasszal bővített nagyszalon (3), majd a zeneszalon (4) és a részben a saroktorony alatt kialakított könyvtár (5) következett, végül a későbbi zárterkéllyel és télikerttel (7) bővített ebédlő (6) zárta a társasági térsort, amely az 1911. évi átalakítást követően ebédlő funkciót kapott.

24. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Tura, Schossberger-kastély: a) nagyszalon; b) kishall; c) könyvtár- és biliárdszoba; d) alaprajzi elrendezés; e) ebédlő; f) nappali szoba

A budapesti Múzeum utcai Károlyi-palota kivitelezését 1881-ben kezdték meg. Építtetője gróf Károlyi István (1845–1907) volt, tervezői a bécsi illetőségű Fellner Ferdinánd (1847–1916) és Helmer Herman (1849–1919) építészpáros (22. *d* ábra).⁸¹

A palota fő feltárása – annak ellenére, hogy a Múzeum utca felé közvetlen bejárat nyílt – a belső udvarokon keresztül történt. A kocsiálahajtó után következő előcsarnok tárta fel a központi galériás csarnok (hall) (1) bútorozott terét, amelyben kialakított lépcső az emeleti társasági terek sorához vezetett. A hall körül centrálisan sorolt termek közül a táncterem (9) a zenekar helyével (10), két oldalán egy-egy szalonnal (1) a harántengelyben nyílt. A jobboldali szalomból a dohányzót (8) és az ebédlőt (7) lehetett megközelíteni. A másik szalon folytatásában egy újabb szalon, majd a grófnői lakosztály következett.

Schossberger Zsigmond (1827–1900) 1883-ban építtetett új turai kastélyát a szakirodalom stíluskritikai alapon korábban Ybl Miklósnak, az újabb kutatás Bukovics Gyula (1841–1914) építésznek tulajdonítja.⁸² A kastély Zsigmond korabeli elrendezése későbbi fényképfelvételek alapján koncepciójában jól rekonstruálható (24. ábra).⁸³

A kastély fölülvilágított, galériás kialakítású csarnokából a főbejárattal szemben nyílt a nagyszalon (14), melyből a csarnok köré rendezett közösségi termek sora volt megközelíthető. Jobbra a kisszalon (17) a torony alatti dohányzóval nyílt, s hozzá fedett veranda kapcsolódott. Ebből a könyvtár- és billiárdszoba (18) nyílt, végül a nappali (19) következett, melyből ismét a hallba lehetett jutni. A játékszobához nyaktaggal kapcsolódott a centrális elrendezésű télikert (1), mely két külön bejárattal vezetett le a kertbe. A nagyszalon bal oldalát az ebédlő (16) foglalta el, mellette a tálaló (5) volt.

Festetics II. Tasziló (1850–1933) herceg keszthelyi kastélyának átalakítása 1884–87 között zajlott. Az 1911. és 1933. évi inventáriumok⁸⁴ pontos képet adnak a kastély korabeli használatáról (25. ábra).

Az első emelet közepét a 18. század óta elfoglaló nagyebédlő (78) változatlanul megvolt, azonban déli oldalán a két korábbi terem összenyitásával új szalon (35), a női nagyszalon létesült, amely egyúttal a hercegnői lakosztály első helyisége is volt.

A társasági terek monumentális szervezésére jó példát ad a gróf Csáky Vidor (1850–1932) számára Heinrich Adam tervezte és 1886–87 között felépült szepesgörgői kastély (26. ábra).⁸⁵

A központi fekvésű előcsarnokból (2) az ebédlő (9), a nagy ünnepi terem (5) és a grófi lakosztály első, úri szobája (13) egyszerre volt megközelíthető. Az ebédlő melletti, a vendéglakrészeket feltáró, felül világított folyosót könyvtárként (8) rendezték be.

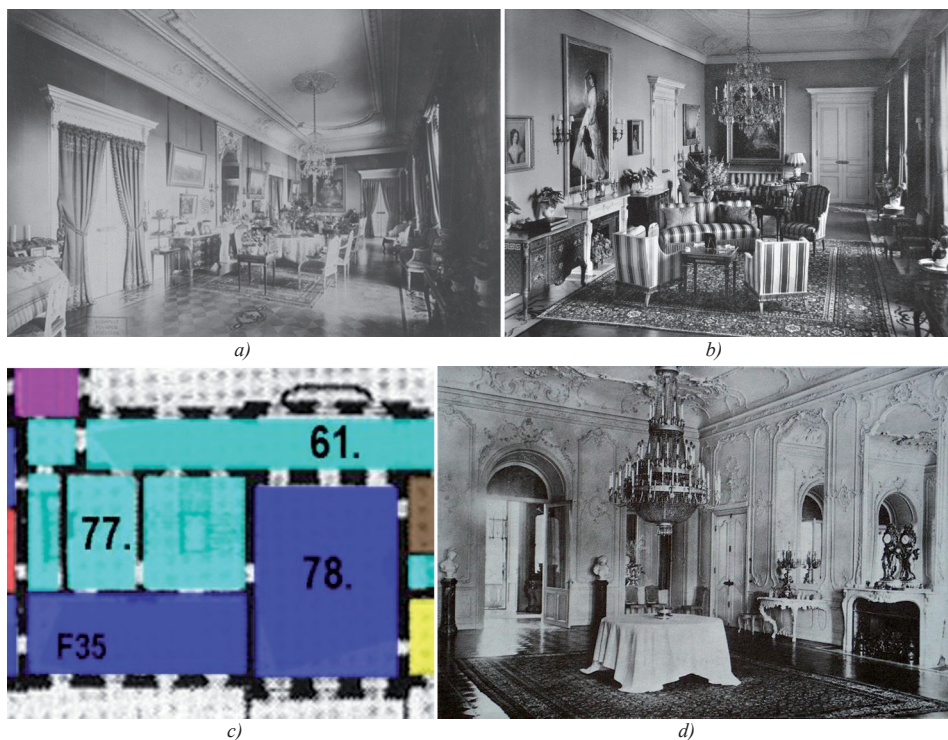
⁸¹ Merényi 1955.

⁸² Ybl 1956. 74–75; Borossay 1994. 237; Sisa 2004.2. 301.

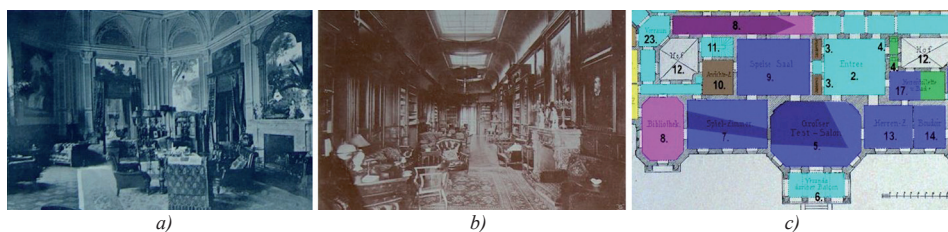
⁸³ Borossay 1994.

⁸⁴ MNL-OL P 236. 91. cs.

⁸⁵ *ARsch* III (1887) 12. 91–92. Taf.; *SzU* VII (1902) júl. 15. 4–5; Sisa 2004.2. 301.

25. ábra. A társasági terek diszpozíciójának példája, Keszthely, Festetics-kastély: a)–b) nagyszalon; c) alaprajzi elrendezés; d) ebédlő

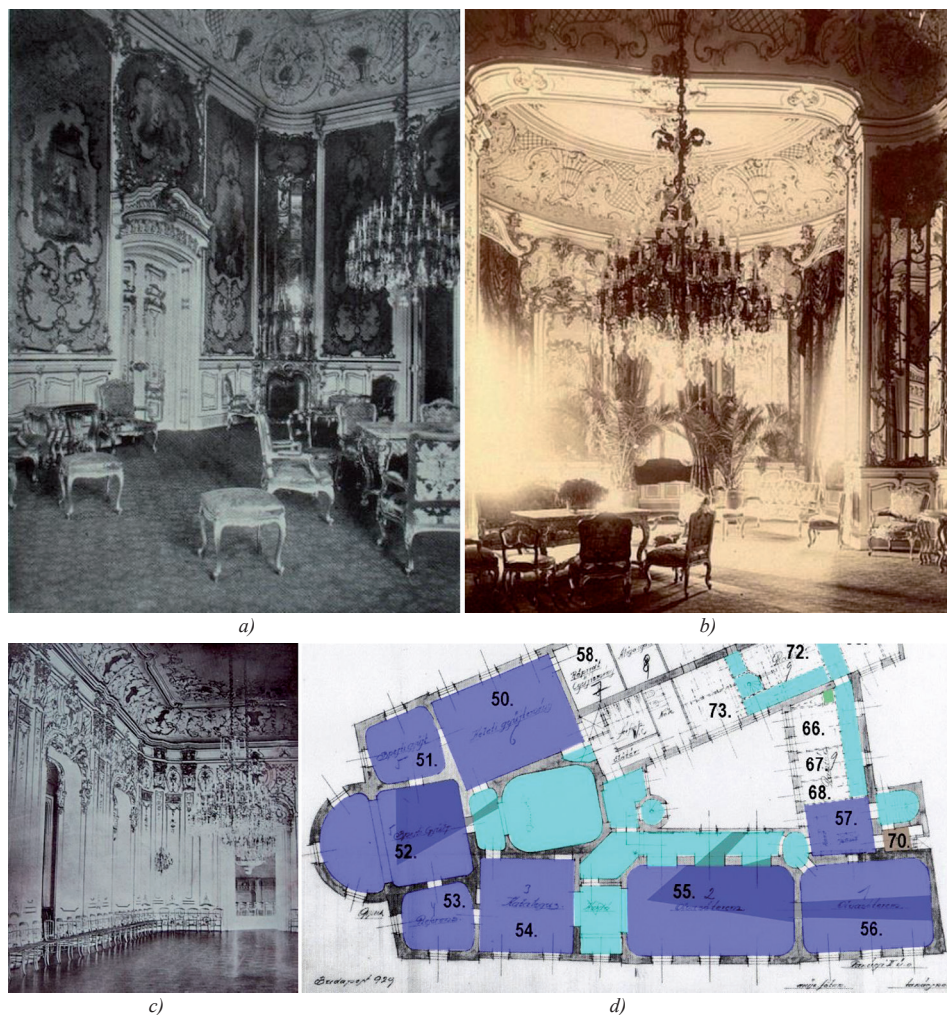

26. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Szepesgörgő, Csáky-kastély: a) nagyszalon; b) könyvtár; c) alaprajzi elrendezés

A pesti józsefvárosi Wenckheim-palota építtetője Wenckheim Frigyes gróf (1842–1912), tervezője a már említett Meinig Artúr volt. Az 1887-ben megkezdett építkezés⁸⁶ a palotanegyed legpompásabb épületét eredményezte, melynek felül világított lépcsőházcsarnoka külön figyelmet érdemel (27. ábra).⁸⁷

⁸⁶Hatolkay 1960.

⁸⁷Első emelet átalakítási alaprajza. 1929. BFL IV. 1420/o. 8. dob.

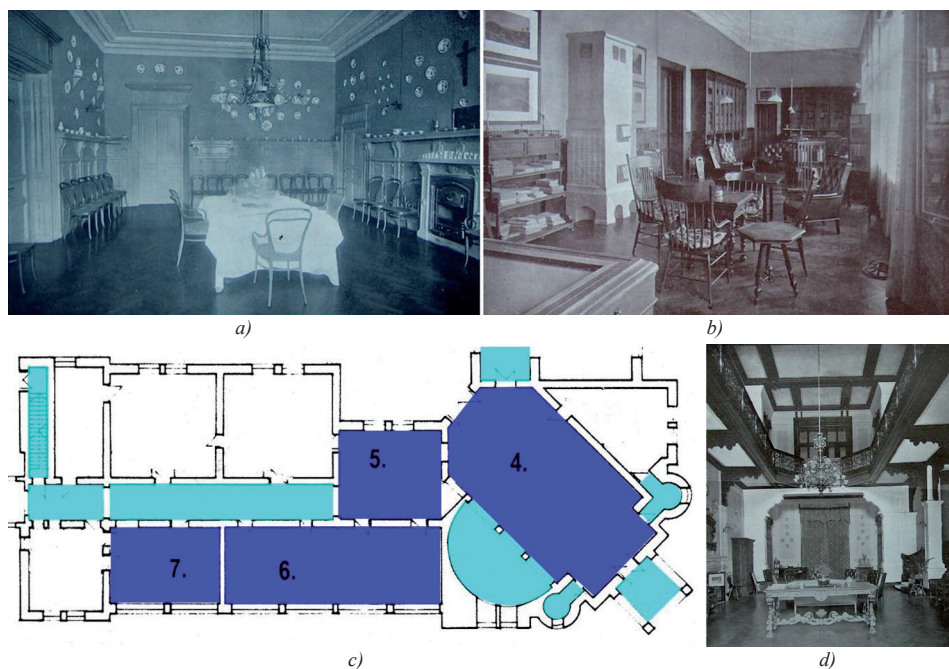

27. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Pest, Wenckheim-palota: a)–b) nagyszalon; c) nagy bálterem; d) alaprajzi elrendezés

Az első emeleti reprezentatív társasági terek első terme a lépcsőház kis előszobájából nyíló nagyszalon (52) volt. Jobb oldalán a kisszalon (51) és a dohányzó (50), majd a vendégszobák következtek. Balra a női kisszalon (53), a kis táncterem (54), a nagy bálterem (55) a zenészek karzatával és a buffet-folyosóval, végül az ebédlő (56), mellette a reggeliző szalonnal (57) zárta a lépcsőházcsarnok körül vezetett enfiladétersort.

Pallavicini György (1881–1946) őrgróf eddig ismeretlen tervezővel 1892-ben építtetett kastélyt Mosdósón (28. ábra).⁸⁸

⁸⁸ Borovszky.Somogy 113, 122, 336, 342.

28. ábra. A társasági terek diszpozíciójának példája, Mosdós, Pallavicini-kastély: a) ebédlő; b) biliárd- és könyvtárszoba; c) alaprajzi elrendezés; d) hall

A galériás csarnokból (4) az ebédlő (5) nyílt, onnan a biliárd- és könyvtárszoba (6), mellette a grófi dolgozószoba (7) volt megtalálható.

1897 körül épült fel Károlyi Imre (1873–1943) gróf nagymágocsi kastélya,⁸⁹ melynek tervei és tervezője nem ismertek, de belső terének számos fényképfelvétele fennmaradt (29. ábra).⁹⁰

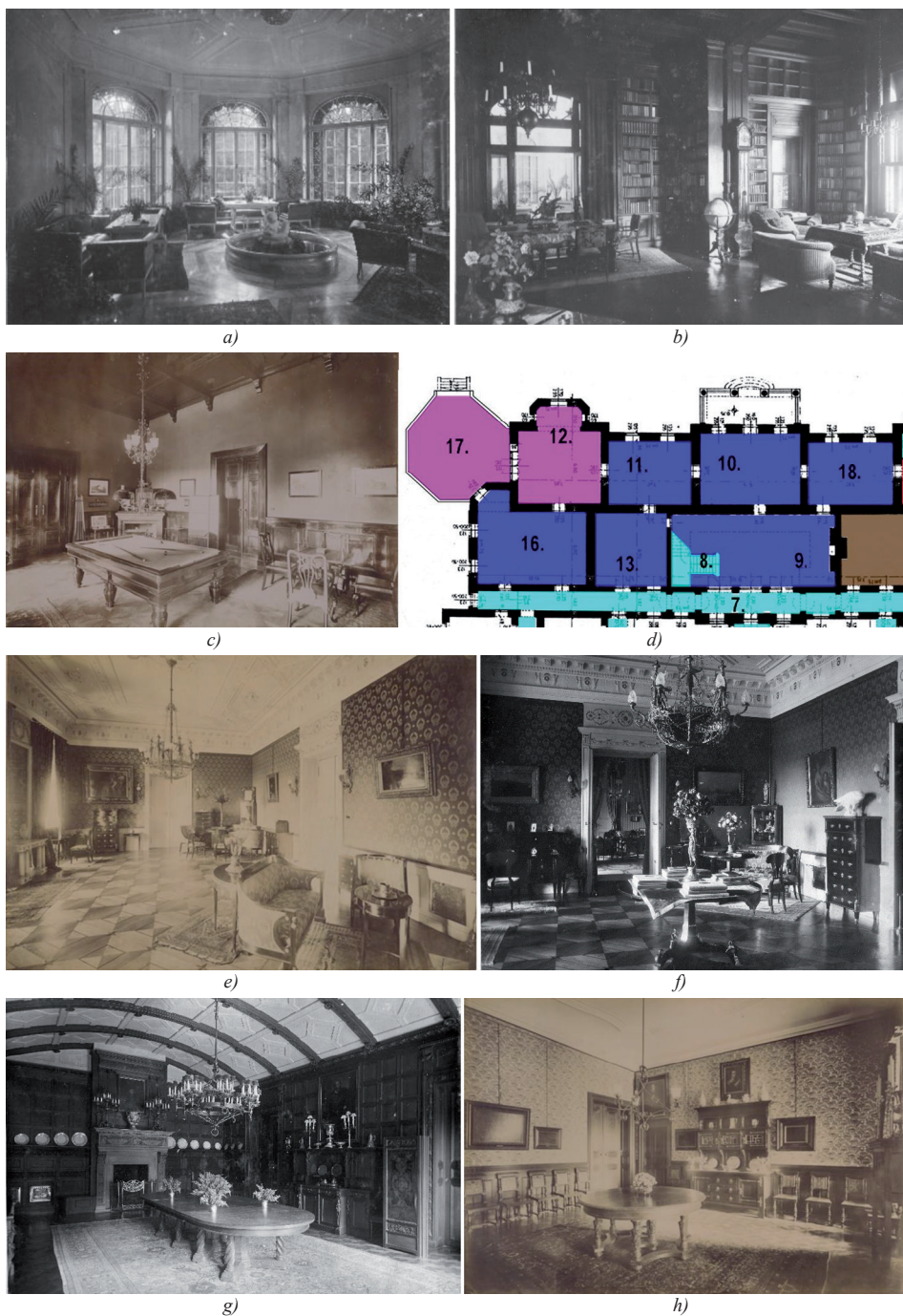
A kastély földszintjén galériás hall (8, 9) helyezkedett el, axisában nyílt a nagyszalon (10), melyhez enfiláddal kapcsolódott jobbra a tulajdonosi lakosztályt feltáró kisszalon (18), balra a biliárdszoba (11), utána a könyvtár és grófi dolgozószoba (12) és végül az ebédlő (16), mellette a reggeliző szalonnal (13). Ez utóbbi kettőhöz együttesen kapcsolódott – a később, 1910 után felépített – télikert (17).

A szlavóniai Diósszentpál kastélyát Foerk Ernő (1868–1934) és Sándy Gyula (1868–1953) 1904-ben tervezte özv. Tüköry Antalné számára (30. ábra).⁹¹

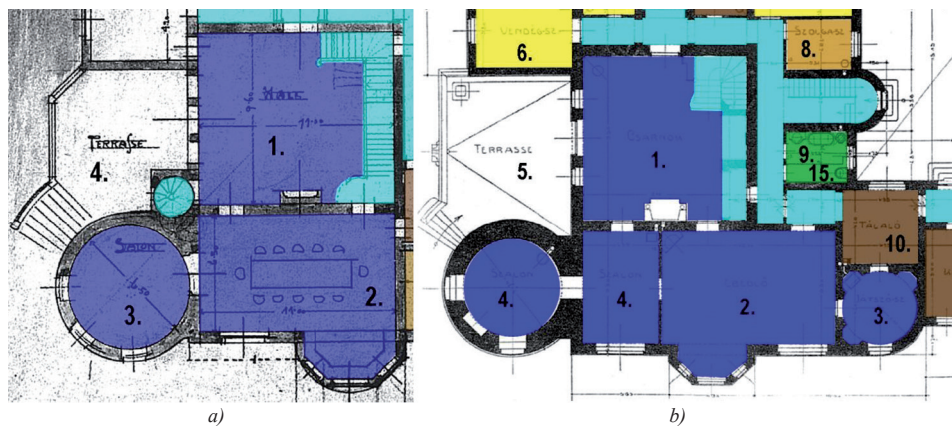
⁸⁹Verrasztó 1990. 5–34; Baji–Csorba 1994. 15; Verrasztó 1996; Horváth 1998. 154; Bagyinszki 1998. 130; Koppány–Dercsényi 1999. 150–153; Kaiser–Lipp 2002. 76–81.

⁹⁰Stíluskritikai alapon a Károlyiak korabeli kedvelt építésze, a bécsi *Viktor Siedek* (1856–1940 k.) tartható az épület tervezőjének.

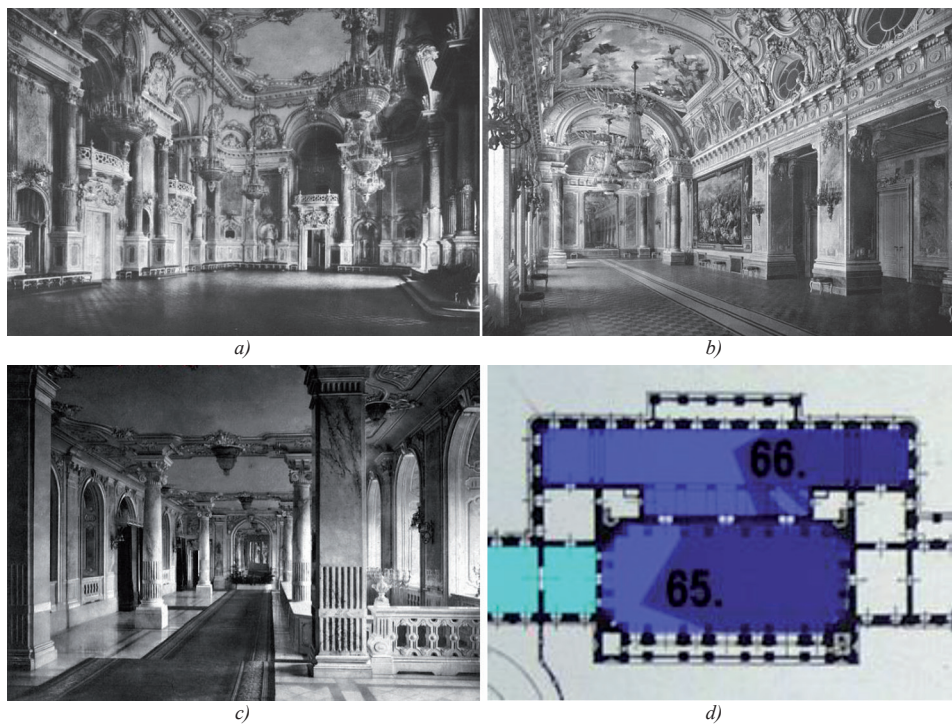
⁹¹Lapis Angularis VI. 88–96, 237–240.

29. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Nagymágocs, Károlyi-kastély: a) télikert; b) dolgozó- és könyvtárszoba; c) biliárdszoba; d) alaprajzi elrendezés; e)–f) nagyszalon; g) ebédlő; h) reggeliző

30. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Diósszentpál, Tüköry-kastély: a) tervezett alaprajzi beosztás; b) megvalósult alaprajzi elrendezés

31. ábra. A társasági terek diszpozíciójának példája, Budavár, királyi palota: a) nagy bálterem; b) buffet-csarnok; c) előcsarnok, ruhatár; d) alaprajzi elrendezés

A központi elhelyezkedésű hall (1) egy oldalát a főbejárat foglalta el, ezzel szemben az ebédlő (2) és a szalon (3) tárult fel. A megvalósult épületben ez a viszonylag kis társasági tércsoport az ebédlő mellett újabb szalonnal (4), játszószobával (3) és a vendégek reggelizőjével (10) bővült.

I. Ferenc József 1882-ben határozta el a budai királyi rezidencia átépítését, amelyre Ybl Miklós (1814–1891) építész kapott megbízást 1882–91 között. Ybl halálával Hauszmann Alajos (1847–1926) vette át a tervezést, és irányításával 1891–1905 között befejeződött a palota korszerű királyi rezidenciává való kiépítése (31. ábra).⁹²

A palota északi irányú bővítésével – a korábbi enfiladetérsor folytatásában – új, reprezentatív táncterem (65) épült, amelynek dunai oldalán tágas buffet-csarnok (66) kapott helyet.

A kiszolgáló és a kiszolgált lakó- és társasági funkciók közötti indirekt kapcsolatot vízszintes („*Passage*”) és függőleges közlekedők („*Degagemé*”) alkották a korszakban. Az inventáriumokban nálunk többféle elnevezése élt a belső személyzeti lépcsőknek („*kleine Lauf-treppe*”, „*Snecken Stiegen*”, „*Shneden-Stiegen*”, „*Eiserne Rundeltreppe*”) és közlekedőknek, melyek gyakran utaltak elterjedt építészeti kialakításukra – „csigalépcső” – és esetenként anyaghasználatukra is. A lakó- és társasági funkciójú terek külső kiszolgáló forgalmát – pl. az inasokat és szobalányokat, a kívül fűtős cserépkályhák fűtőit – horizontálisan az oldalfolyosó, és az ehhez kapcsolódó melléklépcsők vertikálisan vezették, és utóbbiak a rövidfolyosós térstruktúrákban funkcionális szakaszonként megismétlődhettek. A belső személyzeti forgalom szintén ezeken a közlekedőkön keresztül volt vezethető, de a kiszolgáló forgalom az elválasztott útvonal és a lakosztály körbejárhatósága ellenére is könnyen keresztezhetete a szobákon keresztüli reprezentatív tulajdonosi közlekedést.

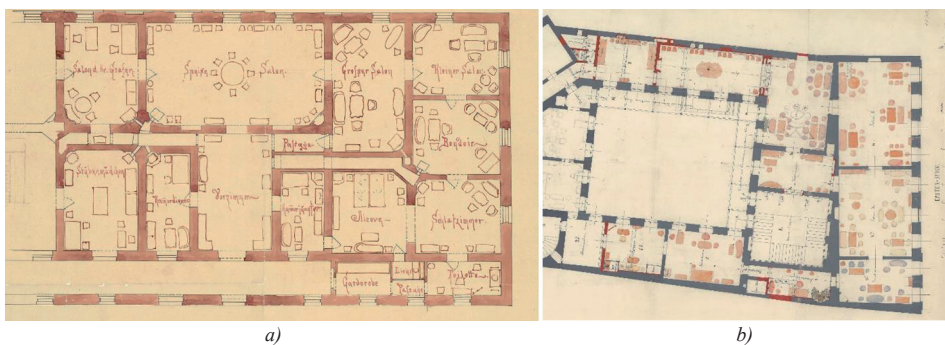
A TÁRSASÁGI ÉS GYŰJTEMÉNYES RENDELTETÉSEK ÁLLANDÓSULÓ FUNKCIONÁLIS KAPCSOLATAI ÉS MELLÉRENDELŐ BEOSZTÁSA

A társasági és gyűjteményes, valamint speciális funkciójú rendeltetések köre a 18–19. században közel azonos volt. A 18. századhoz képest hagyományos rendeltetések közül a közösségek (pl. ebédlő, táncterem) és a gyűjteményesek (képtár, könyvtár) jelentős része tovább élt. A 18. században annak előzményeihez mérten újnak tartott rendeltetések (szalon, biliárdszoba) sorát a 19. század folyamán – további új funkcionális elemként – a *dohányzó* és a *télikert* egészítette ki. A 18. századra a kisszámú, de hangsúlyos elhelyezésű társasági rendeltetés volt jellemző, míg 1800 után a társasági funkció nagyszámú változata (zeneszalon, teaszalon, kisszalon, nagyszalon stb.) jelent meg és kapcsolódott össze. Amíg a 18. században a lakosztályokat feltáró *nyári ebédlő* jelentette a társasági rendeltetések legfontosabb és hagyományos funkcionális elemét, a 19. század utolsó harmadától ezt jelentőségében és kompozíciós szerepében a *nagyszalon* váltotta fel (32–33. ábra).

⁹²Hauszmann 1911.

32. ábra. Az ebédlő és a nagyszalon szerepének és helyzetének változása a 19. század folyamán:
 a) Magyarbél; b) Pozsony, Habsburg-palota; c) Soponya; d) Alsókorompa

33. ábra. Az ebédlő és a nagyszalon szerepének és helyzetének változása a 19. század folyamán:
 a) ebédlő „központú” alaprajzi elrendezés (azonosítatlan tervlap Ybl Miklós hagyatékában);
 b) nagyszalon „központú” alaprajzi elrendezés (Pest, Csekonics-palota)

A 18. századtól jellemző állandósult funkcionális kapcsolat:

EBÉDLŐ + SZALON

A 19. század utolsó harmadától elterjedő újítás:

SZALON + EBÉDLŐ

Hazánkban a társasági rendeltetések kapcsolásának elvei – különösen a diszpozíciót illetően – mutatják a legnagyobb változást az elemzett korszakban. A társasági rendeltetések funkcionális sorolásának 18. század végi első példái után az egyre növekvő számú társasági funkció *enfiladesora* a 19. század elejétől terjedt el. A 19. század közepétől jellemző – már gyűjteményes funkciókat is integráló – monumentális társasági funkciósor leggyakrabban előforduló *elrendezési változatai*:

EBÉDLŐ (+TÉLIKERT) + NAGYSZALON + KISSZALON

EBÉDLŐ + KISEBÉDLŐ + BILIÁRD + DOHÁNYZÓ

EBÉDLŐ (+TÉLIKERT) + KISSZALON + NAGYSZALON + DOHÁNYZÓ

KÉPTÁR + NAGYEBÉDLŐ (+TÉLIKERT) + KIS NŐI SZALON
[NAGYSZALON]

SZALON + KÖNYVTÁR + EBÉDLŐ (+TÉLIKERT)

SZALON + KISSZALON + BILIÁRD (+TÉLIKERT) + NAPPALI

Az egymás után sorolt társasági funkciójú rendeltetések számának növekedése eredményezte a két traktusba történő beosztásukat, melynek révén két irányban váltak átjárhatóvá, és ezzel csoportosításuk lehetővé vált. A két traktusba osztott monumentális társasági tércsoport egyidejű feltárásának igénye és jelentősége abban is megmutatkozott, hogy ez a beosztás vetette fel először az 1810-es években a centralitás gondolatát (Csákvár, 1816–23).

Az új rendeltetési igények közé nemcsak az újak megjelenése és beépülése, hanem a meglévők átalakulása és specializálódása, valamint újszerű kapcsolása – csoportosítása – is beletartozott. A télikert (növényház) például a korábbi évszázadban egy, a franciakerthez tartozó kiszolgáló segédüzem volt, melyben egyényári kiültetéseket neveltek elő. Később egzotikus növények gyűjtőhelye lett, és a 19. században már közösségi rendeltetéssel épületen belül kapcsolódott az étkező és a nappali funkcionális csoportjához.

A társasági funkciók között a nemek szerinti differenciálást legszembevetőbben a férfiszalon, a női szalon; a rendeltetések specializálását a zeneszalon vagy az orien-

talizmus szalonjai „indiai”, „kínai”, „magyar” stílussal és gyűjteményekkel mutatták, de idetartozott a különböző tevékenységekhez köthető dohányzószalon, a teaszalon, vagy a játszószalon is. A 18. századi szalon mint társasági szoba a 19. században vendégek fogadására is szolgálhatott.⁹³

A társasági rendeltetéseknel az ebédlőhöz a 19. század elején hagyományos elemek (szalon, biliárdszoba) kapcsolódtak új diszpozícióval, melyek addig az épület különböző részein, jellemzően a vendéglakrészekhez osztva, elszórtan voltak megtalálhatók (Edelény, 1727–28; Eszterháza, 1776–84). Később a gyűjteményes rendeltetések (képtár, fegyvertár) diszponálása mutatott hasonló vonásokat, melyek a lakosztályból kiválva a társasági rendeltetések kialakuló monumentális csoportjába integrálódtak (Eszterháza, 1776–84; Csákvár, 1784). Jellegzetes példa a télikert (növények számára létesített melegház) funkcionális (gyűjteményesből társasági rendeltetéssé váló) jellegváltozással járó integrációja (Nagyhörcsök, 1852–55). A 19–20. század fordulóján a lakosztályokból kiváló nappali rendeltetéselemek (dolgozó + könyvtár) szervesülésére is találunk példákat, továbbá ekkor születtek meg az első, több funkciót egyesítő fogadó (hall) vagy ünnepi (táncterem + buffet) társasági terek.

Az 1790 utáni korszakban a funkciószervezés és téralakítás újabb állomása a differenciáltan kezelt földszinti lakó- és társasági terek *mellérendelő beosztása* volt. A változás legfontosabb funkcionális jelensége, hogy a földszinti közösségi rendeltetések száma új és speciális rendeltetésekkel jelentősen bővült. Néhány, korábban még a lakrészek között megtalálható (pl. könyvtár) vagy ahhoz kapcsolódó társasági funkció (pl. biliárdszoba) ekkor a közösségi rendeltetések sorába került át, és integrálódva azok számát megnövelte. Ehhez járult az, hogy a hagyományos társasági rendeltetések specializálódása, valamint újak megjelenése egyaránt új rendeltetéseket (fogadó, nagyszalon, női szalon, zeneszalon, reggeliző, boudoire, dohányzó) eredményezett, és összefüggött a főnemesség életformájának megváltozott társasági szokásaival, a kisebb létszámú, nemek szerint külön elvonuló társaságok gyakoribb együttlétével (Csákvár, 1816–23; Dég, 1815–19).

Az 1770-es és 1790-es évek emeletes kompozícióiban lejátszódó folyamathoz hasonló zajlott le az 1810-es években is, amikor a hagyományosnak tekinthető funkcionális szimmetria az épületbelsőben, az axis két oldalán felbomlott, és a közös tulajdonosi (hitvesi) háló megjelenésével és elterjedésével felszámolta a lakosztályok nemek szerinti tagolódását is (Csákvár, 1816–23; Dég, 1815–19). Az 1810-es évektől elterjedt a társasági és lakórendeltetések határozott különválasztása, amelyben egyértelműen *a földszinti közösségi funkciók egymáshoz kapcsolásának módja*, az elemek *felcserélhetősége*, valamint *feltárásának építészeti megoldása* vette át a kastély struktúráját meghatározó szerepet.

A társasági rendeltetések sorolása vagy csoportosítása és az ebben állandósuló funkcionális kapcsolatok kialakítása úttörő jelentőségű volt az 1850 körüli Magyarországon. A monumentális társasági térsor fejlődése az 1850-es évektől há-

⁹³ Óhid 2007. 59–60, 76–77.

rom társasági terem – két haránttengelyes és közöttük egy hossz tengelyes – ebédlő–nagyszalon–kisszalon összekapcsolásából kialakuló csoportot eredményezett. A tércsoport a homlokzaton kerti terasszal, később – sajátos módon az ebédlő – egy integrálódó gyűjteményes funkcióval, a télikerttel – amelynek korábbi technológiai-üzemi jellege is teljesen átalakult a társasági rendeltetésű terek sorában – bővült (Nagyhörcsök, 1853–55).

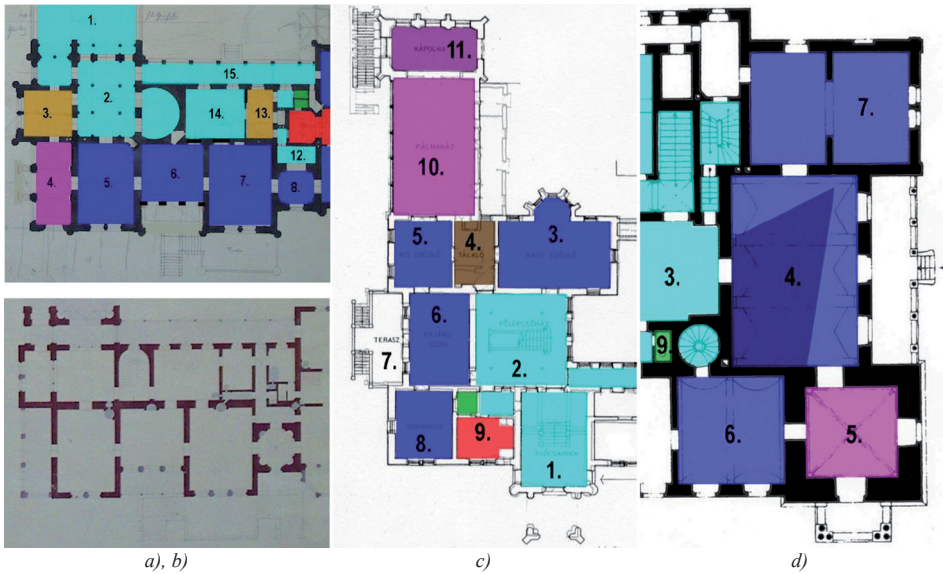
A kortárs kompozíciós változatok először az angol mintájú „cottage”-ok épületeiben (Alsó-Szeleste, 1855; Bogát, 1856–60), majd a 19. század második felében sokkal szélesebb körben terjedtek el. Wéber Antal (1823–1889) után ugyanis, például Linzbauer István, Ybl Miklós vagy Hauszmann Alajos is alkalmazta ezt a megoldást.

Az állandósuló funkcionális kapcsolatoknak jellegzetes változatai voltak a kis-ebédlő–biliárdszoba–dohányzó (Mikospusztá, 1857–66), a nagyszalon–ebédlő–könyvtár ([Vas]Vörösvár, 1862); a kisszalon–nagyszalon–képtár (Nádasdladány, 1873–76), vagy a nagyszalon–könyvtár–ebédlő (Ó-Kígyós, 1875–79). Az elrendezések nagyszámú változata között az 1870-es évektől feltűnő, hogy a korábban a közösségi térsor egyik oldalsó elemeként látható *nagyszalon* e korszakban *hangsúlyos, középső elhelyezkedésével kiemelt szerephez jutott* nemcsak funkciójában, hanem a térkompozícióban betöltött szerepében is. A további változatok közül figyelemre méltó a magánlakosztályokkal kialakított reprezentatív funkcionális – feltáró – térkapcsolat: könyvtár–nagyszalon–lakosztály (Radvány, 1857–59), grófnői lakosztály–ebédlő (Zsombolya, Csitó 1869–71), írószoba–szalon–ebédlő (Pest, Dessewffy-bérház, 1874–76), ebédlő–szalon–női lakosztály (Csala, 1876–78), valamint előcsarnok–szalon–lakosztály (Sasvár, 1880–82).

A gróf Zichy Ferenc Pál (1822–1909) és neje, gróf Kornis Anna (1836–1901) megbízásából Wéber Antal tervei alapján 1853–1858 között több változtatással felépült nagyhörcsökpusztai kastélyban⁹⁴ axiális feltárású, lineáris társasági térsor látható sajátos – egyéni – kapcsolással (*34.a–b ábra*).

Az öt épületszárnyból álló kastély tulajdonosi része egy kéttraktusos épületszárny volt, magasföldszintjén a *piano nobile* tereivel. Két épületszárny között, az oldalszárny csatlakozásánál egy többszakaszos, csillagboltozatos kocsiahajtóból (1) volt megközelíthető a kilencszakaszos, négy oszloppal tagolt földszintes előcsarnok (2). A traktus egyik oldalán elhelyezett előcsarnok forgalmi szerepe központivá vált, mivel egyik oldalát az emeletre vezető íves lépcső foglalta el, a kert felé pedig, tengelyben az ebédlőszalon (5) nyílt. Ennek külső oldalán helyezkedett el a télikert (4). Az ebédlő hagyományosan a közösségi terek első tagja volt, melyet az első szalon (6), majd a második (7) követett. Ezután a tulajdonosi lakosztály nappali és hálószobái következtek. Az érkezőket és az ebédlőt az előcsarnok melletti inasszoba (3), valamint a mellette fekvő tálláló szolgálta ki. A társasági térsor továbbá a fogadóudvarról, a galériás folyosón (15) keresztül is megközelíthető volt, melyben a feltárást egy előszoba (14) adta.

⁹⁴ *A kastély földszintjének első tervváltozata Wéber Antal építésztől. Sign. BFL XV. 331 14/29; A kastély földszintjének átalakítási terve későbbi ceruzás berajzolásokkal. BFL XV. 331. 14/25.*

34. ábra. A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példái: a)–b) Nagyhörcsök; c) Mikospuszta; d) Vasvörösvár

Báró Mikos Ede (1820–1873) 1860 körül épült mikospusztai kastélyában⁹⁵ a közösségi rendeltetések szervezésének monumentális példája volt látható (34.c ábra).

A kastély központi csarnokából (2) volt megközelíthető valamennyi közösségi rendeltetés – a nagyebédlő (3) a tálalóval (4), a kisebbédlő (5), a biliárdszoba (6), a dohányzó (8) – összekapcsolódó térsora, amelyet a földszinti lakosztály zárt le. Végül nyugat felől, a később felépített télikert (9) és kápolna (10) együttese bővítette a térsort.

Vasvörösvár kastélya, amelyet gróf Erdődy István (1813–1896) 1862-ben építtett Wéber Antal tervei szerint, szintén a központi csarnok köré kapcsolt társasági rendeltetések sorát mutatja (34.d ábra).⁹⁶

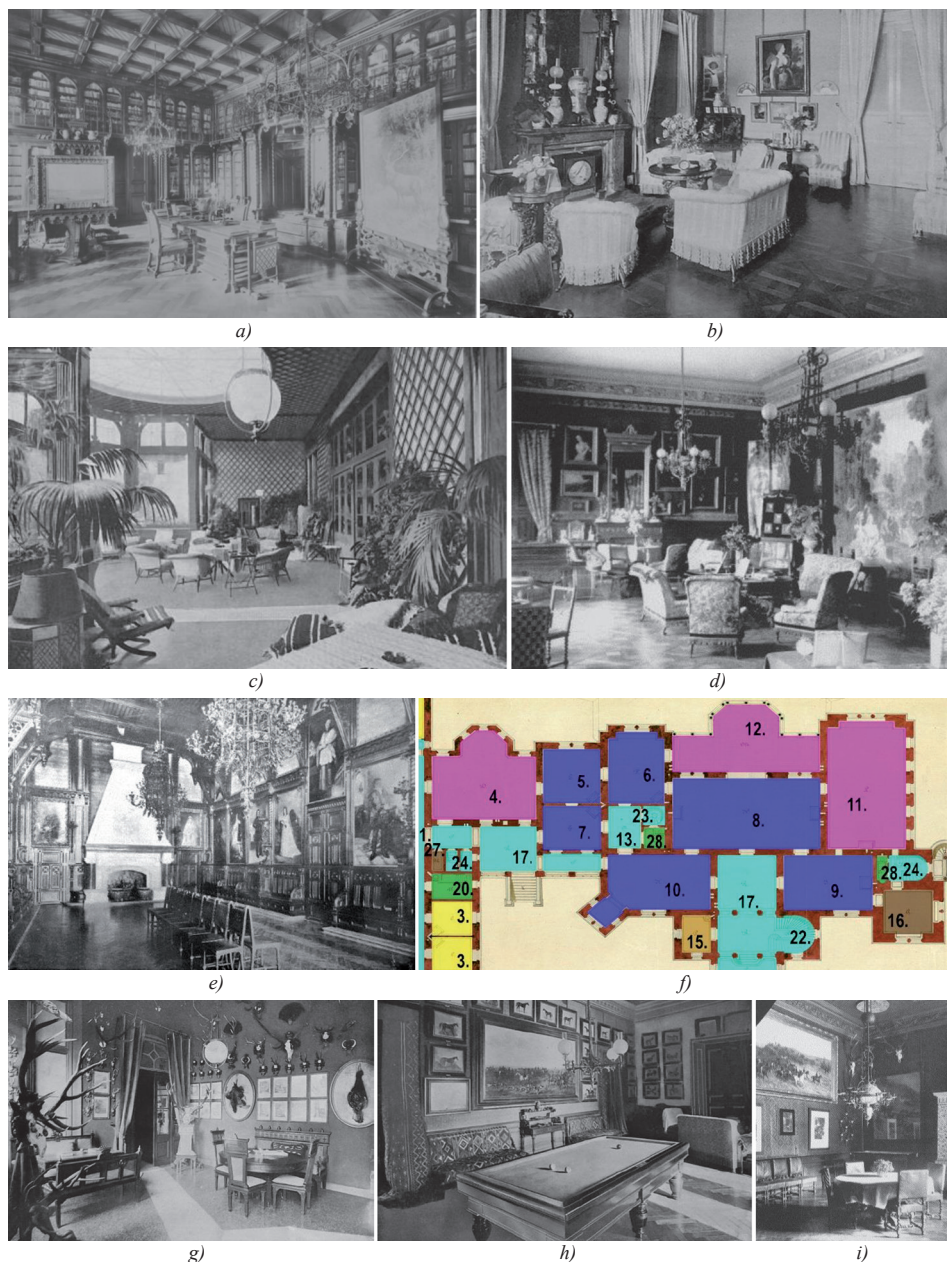
A tagolt kocsiathajtóból (1) egy galériás előcsarnok (2) közelíthető meg, amelynek folytatásában újabb csarnoktér (3) tárul fel központi helyzettel. Ezekből volt megközelíthető a kápolna (8), valamint a társasági termek hármass csoportja, közepén az ebédlővel, a későbbi nagyszalonnal (4).

Gróf Nádasdy IX. Ferenc 1873–1876 között Linzbauer István tervei szerint kiépített nádasdlányi kastélyának korabeli elrendezése a következők szerint alakult (35. ábra).⁹⁷

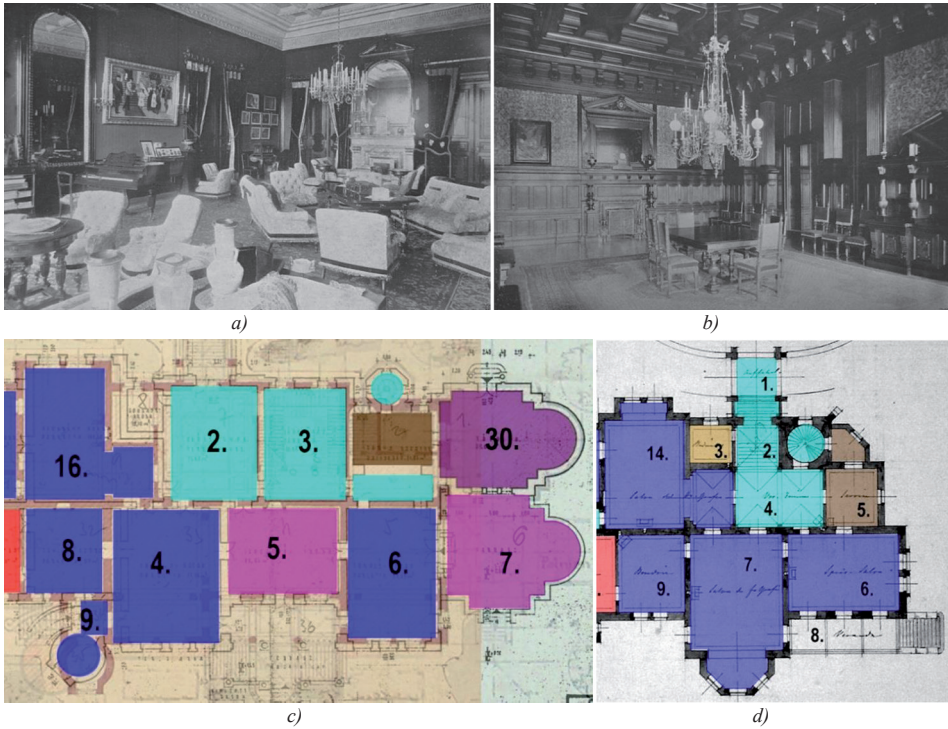
⁹⁵ Sajnos az épület tervezőjét nem ismerik az eddigi kutatások. A kastélyépítésről csak az tudható, hogy az építtető, Mikos Ede (1820–1873) báró egy bécsi építész foglalkoztatott. Bővebben: Sisa 1980.

⁹⁶ Borovszky. Vas 115–116; Horváth 1998. 141.

⁹⁷ Sisa 2000. 21–53.

35. ábra. A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának és monumentális csoportjának példája, Nadasdladány, Nadasdy-kastély: a) könyvtár; b) kishalon; c) télikert; d) nagyszalon; e) képtár; f) alaprajzi elrendezés; g) reggeliző; h) biliárdszalon; i) ebédlő

36. ábra. A társasági és gyűjtmenyes funkciók állandósuló kapcsolatának példái: a) Ókigyós, Wenckheim-kastély: nagyszalon; b) ebédlő; c) alaprajzi elrendezés; d) Zombolya-Csító, Csekonic-kastély alaprajzi elrendezése

A régi kétraktusos, középfolyosós épülethez egy új, folyosó nélküli épületszárny került. A kétszakaszos előcsarnokból (18) nyílt balra, a vendégszobák felé a biliárszoba (10), jobbra a kisebbédlő (9) a tálalóval (16). A park felőli traktusban az előcsarnok után a terven ebédlőnek jelzett, de szalonként berendezett (8) nagyterem következett, amelyhez jobbról az (ún. „Ősök Csarnoka”) (11), balról a kis női szalon (6) kapcsolódott. E kettő között télikert (12) húzódott.

Két, szintén Ybl Miklós tervezte főúri lakóhely, a gróf Csekonic Endre (1846–1929) számára 1869–1871 között felépített zombolya-csitói (36.d ábra),⁹⁸ valamint a békés megyei Ókigyóson Wenckheim Frigyes (1842–1912) grófnak 1875–1879-ben épített kastély⁹⁹ feltűnően sok azonosságot mutatott (36.a–c ábra).

A kert felé az előcsarnokból nyíló női szalon (7) és mellette az ebédlő (6) nyílt egyszerre, Ó-Kigyóson pedig a nagyszalon (4) és a könyvtár (5), majd azt az ebédlő (6) követte, és alkotta

⁹⁸ Borovszky.Torontál 137–140; YblMKat. 1991. 242–243. Kat.42; Gerle–Marótyz 2002.

⁹⁹ Karácsonyi 1896. II. 182–187; Genthon 1951. 143; Ybl 1956. 73–74, 145–146, 137–138. kép; Sisa 1981. I. 299–301; Koppány–Dercsényi 1990. 34, 116; Sisa 1991. 145–146; YMKat. 1991. 256; Sisa 1993. 70–71; Borossay 1994. 246–247; Horváth 1998. 189; Koppány–Dercsényi 1990. 39, 154–157; Gerle–Marótyz 2002; Kaiser–Lipp 2002. 138–143; Bugár–Mészáros 2003. 6–14.

37. ábra. A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példái: a) Pest, Dessewffy-palota: írószoba; b) nagyszalon; c) ebédlő; d) alaprajzi elrendezés; e)–f) Pest, Szabó-villa alaprajzi elrendezése 1895 előtt és után

a legfontosabb közösségi terek monumentális csoportját. Az ebédlőhöz itt egy fém-üveg konstrukciós, centrális télikert (7), ahhoz – a tervtől eltérően – szintén centrális terű házikápolna (30) kapcsolódott, hagyományosan külső megközelítési lehetőséggel.

Budapesten a Fő Herczeg Sándor utcában (ma Budapest, VIII., Bródy Sándor u. 4.) szám alatt gróf Dessewffy Miklós (1829–1893) 1874–77 között építtetett palotát Wéber Antal tervei alapján (37.a–d ábra).¹⁰⁰

Az emelet közepét a szűk előszobából nyíló nagyszalon (4) foglalta el, amelynek haránttengelyében kelet felé az ebédlő (5), nyugat felől az úri szoba (6) helyezkedett el.

Szintén Budapesten, a Sugár út 132. szám alatti telekre (ma Andrassy út 116. sz.) Szabó Albert, kir. táblai bíró számára Kallina Mór építész tervezett egy kisebb nyaraló céljára alkalmas villát, amely 1876–77-ben épült fel.¹⁰¹ A villa első, 1894–95

¹⁰⁰ Merényi 1955. 667; Pogány 1959. 283. 292. ábra; Hatolkay 1960. 154.

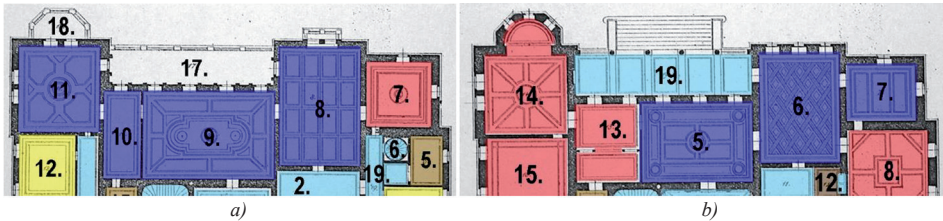
¹⁰¹ Frojimovics 1995. 515; Halász 2014. 66; ezzel szemben Déry Attila az építés dátumának az 1888. évet határozza meg, és az építető személyének Weiss Manfrédot; Déry 2006. 63.

közötti bővítésének és átalakításának két tervváltozata ismert, Quittner Zsigmond műépítész szignálta 1894 júliusában (37.e–f ábra).¹⁰²

A nyaralóvilla a korszakban jellegzetes társasági térkompozíciót mutatott: a földszinten egymásba nyíló három tágas terem – a két szélső szalon (3), (6) a középsőhöz (5) képest haránttengellyel kialakítva –, amelyhez az északnyugati sarkon a főbejárati folyosó (1), középen pedig tágas – a földszintről az emeletre vezető – íves lépcsőházcarnok (2) kapcsolódott. Az északkeleti sarkon a keleti szalonból a kertre nyíló tornác (4) helyezkedett el. A bővítés során a földszinten – az eredeti épületrészen – a nyugati (könyvtár) *Szoba* (6) közvetlen bejáratot kapott a *Vestibül* (1) felől, nyugati falán kandalló jelent meg. A középső *Visit* szoba (nagyszalon) (5) a két oldalán lévő *Szobák*hoz széles újonnan kialakítandó tolóajtókkal kapcsolódott, az utca felől félköríves zárterkéllyel bővült. A keleti *Szoba* (*Zeneterem*) (3) mögött megjelenő új nagyterem *Ebédlő* (4) rendeltetéssel jelent meg kijáratral az új *Verandára* (19); nyugati oldalán kis átjáróval a pincébe vezető új lépcső (17) nyílt, mellette étellift (18) volt.

A Hauszmann Alajos által Kégl György (†1895) számára 1876–78-ban épített csalai kastély eredeti tervpublikációja ismert (38. ábra).¹⁰³

A társasági tereket két szintre osztották be, ennek megfelelően két előcsarnok és az ezeket összefogó fölépcső jelenik meg. A földszinti társasági funkciók a tulajdonosi lakosztályokat tarták fel, az emeletiek közvetve a vendégszobákhoz kapcsolódtak. A földszinti előcsarnok (2) az emelet előtt álló kocsifelhajtóból (1) nyílt. Tőle jobbra a kétkarú fölépcsőház (3), balra egy íves melléklépcső (4) helyezkedett el. Szemben nyílt a nagyszalon (5), ettől jobbra az ebédlő (6) (tálalóval és ételhúzóval) és a dohányzó (7) térsora. Innen nyílt az úri hálósoba, a nagyszalon másik oldalán a női hálósoba kapott helyet. A nagyszalon és a hálósoba a park felé nagy verandával nyílt meg. Az emeleten a fölépcsőházból az előterem (1), abból a táncterem (9), majd a biliárdszoba (8) nyílt. A táncterem másik oldalán a kisszalon (10), majd a nagyszalon (11) következett.

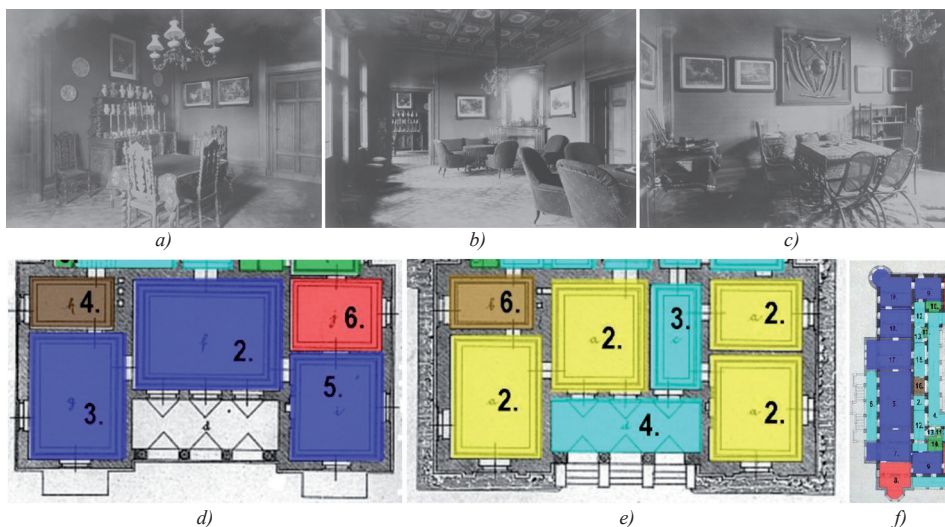

38. ábra. A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példája, Csala, Kégl-kastély: a) az emelet alaprajzi elrendezése; b) a földszint alaprajzi elrendezése

1877. május 19-én kapott engedélyt gróf Erdődy István (1813–1896) a Sugárút 120. számú telekre (ma Andrassy út 104. sz.), egyemeletes nyaraló építésére Wéber Antal tervei alapján. Az Erdődy-villa 1877. évi engedélyezési tervei nem adnak pon-

¹⁰² Szign. Budapest, 1894. július. Quittner műépítész. Építési engedélyezési tervdokumentáció. BFL XV. 17.d. 329. 28325.

¹⁰³ *Földszinti és földszinti alaprajz*. In: *Építészeti II* (1878) 45. sz. mell.

39. ábra. A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példája: *a)* Pest, Erdődy-villa: ebédlő; *b)* nagyszalon; *c)* dolgozószoba; *d)* az emelet alaprajzi elrendezése; *e)* a földszint alaprajzi elrendezése; *f)* Baltavár, Thurn und Taxis-kastély, alaprajzi elrendezés

tos információt az egyes helyiségek rendeltetéséről, de egy 1883-as publikációban a helyiségek funkcióit is jelölték (*39.a–e ábra*).¹⁰⁴

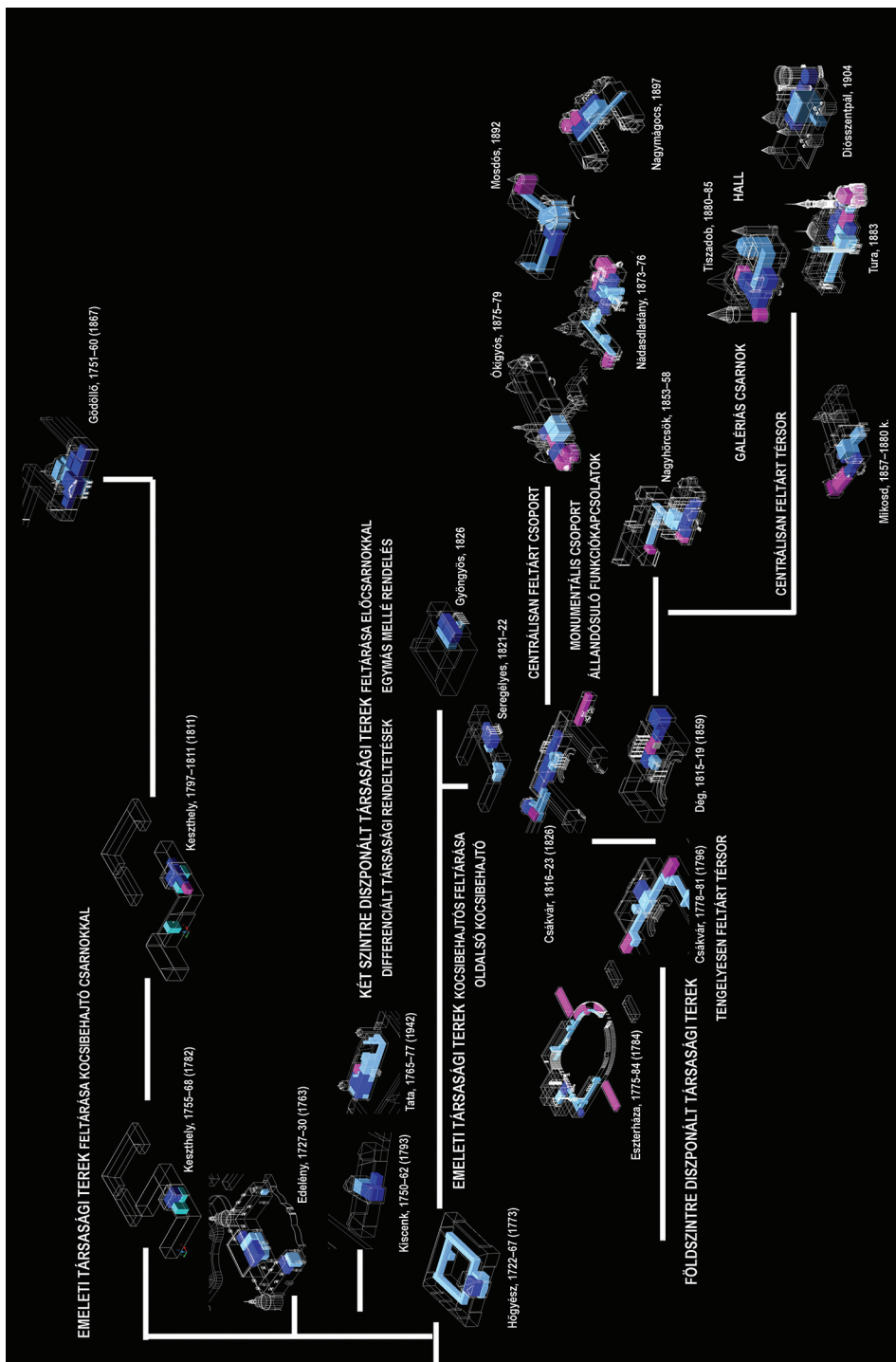
A földszinten a loggiára (4) nyíló keskenyebbik szoba (3) két vendégszobához (2–2) szolgáló előszoba volt. Az emeleten kapott helyet az ebédlő (3) és a hozzá kapcsolódó büfé (tálaló) (4). A középtengelyben a loggia mögött volt a „Terem”, azaz a társalgó, a vendégfogadás célját szolgáló legnagyobb helyiség (2). Tőle keletre a dolgozószoba (5) kapott helyet.

Az 1888-ban Otto Hieser (†1891 e.) tervei szerint Thurn und Taxis Egon (1832–1892) herceg számára átalakított és bővített baltavári kastély társasági terei – az 1894. évi sajtópublikáció¹⁰⁵ tanúsága szerint – monumentális térsort alkottak (*39.f ábra*).

Az átépítés során a társasági termek funkciói kissé bővültek és módosultak. A korábbi nagyterem szalon lett (5), északi oldalához az új ebédlő (17) és a dohányzószalon (18) kapcsolódott folytatásában az úri lakosztállal. A nagyszalon déli oldalán a női szalon (7) tárta fel az úrnői lakosztályt.

¹⁰⁴ Gábor 1993. 56–78.

¹⁰⁵ *Az átalakított és kibővített kastély földszinti alaprajza 1894 körül.* In: *Arch X* (1894) 11. 92. Taf.

40. ábra. Főúri lakóhelyek társasági és gyűjteményes funkcióinak elrendezési változásai a történelmi Magyarországon

Összefoglalva: A 18. században a kisszámú társasági rendeltetésű tér jellemzően a hálószoza egy tengelyre fűzött előtereként jelent meg (Högyész, 1722–29; Keszthely 1755–68; Eszterháza, 1775–84), vagy a vendéglakrészeket kapcsolta össze (Eszterháza, 1775–84). Fontos jelenség volt, hogy a nappali helyiségek száma az épület magasabb rangjával gyarapodott, de a 18. századi kastélynak jól elkülönülő, nyilvános közösségi rendeltetésű tere mégis kevés volt (Högyész, 1722–29; Edelény, 1727–28; Keszthely, 1755–68), mivel a korabeli társasági életet az alkalmoszerű, nagyszámú vendég részvételét biztosító szabadtéri ünnepek jellemezték. Az állandó főúri kulturális szórakozásoknak – opera, bábjáték – igyekeztek különálló színházépületet, a táncmulatságoknak önálló kerti táncházat emelni, vagy – jellemzőbben – ideiglenesen ilyeneket kialakítani. A 18. század második felében a magánlakosztályokkal közvetlen kapcsolatban, tehát átjárhatósággal a nappali tartózkodás új társasági terei a női oldalon a *szalon*, a vendégszobákhoz osztva a biliárdszoza jelentek meg (Edelény, 1727–28; Eszterháza, 1775–84). A hagyományos rendeltetések – például a kápolna – és az új gyűjteményes funkciók – a képtár, könyvtár, levéltár és utóbbi a birtokadminisztráció, a bíraskodás közösségi tereivel – elsősorban a férfioldalon helyezkedtek el (Högyész, 1722–29; Eszterháza, 1775–84; Keszthely, 1797–1811), és a férfi magánlakosztályhoz távolról indirekt módon kapcsolódtak (Eszterháza, 1775–84).

Az 1720 körül kialakuló *nyugat-dunántúli* kastélytípus jellegzetes megoldása a középső, teljes traktust átfogó nagyterem volt, melyet (nyári) *ebédlőnek* (Keszthely, 1755–68), illetve esetenként fogadóteremnek használtak. A 18. századi kastélyban megtalálható kevés társasági rendeltetésű tér közül tehát az *ebédlő* emelkedett ki funkcionális jelentőségében, mivel az emelet két magánlakosztályát funkcionálisan ez kapcsolta össze, de központi fekvése és építészeti hangsúlya reprezentatív feltárásának számos változata miatt is meghatározóvá válhatott.

A földszintre helyezett, átjárható, ugyanakkor közvetlen kertkapcsolattal is rendelkező társasági terek és tulajdonosi magánlakosztályok létesítése a 19. század első évtizedében széles körben terjedt el. Az 1810-es évektől a kastélyok térkompozícióját alapvetően és hagyományosan a lineáris enfiladetérsor (Lovasberény, 1804–10; Dég, 1815–19; Alcsút, 1819; Fót, 1832–36; Gyömrő, 1835–41) határozta meg. A korabeli térkompozíciókban új reprezentációs elemként jelent meg a kocsifelhajtó mögött húzódo tágas előcsarnok, a *vestibule*, amely a társasági rendeltetések sorát az épület axisában továbbhaladva lineárisan tárta fel (Dég, 1815–19). A földszint funkcionális és strukturális szerepének erősödésével az emelet jelentőségének elvesztése járt, amely így alárendelt szerepbe került annak ellenére, hogy általában a tulajdonos családhoz tartozók, például gyermekeik vagy vendégeik szobáit foglalta magában (Dég, 1815–19; Csákvár, 1816–23). Ebben az épületstruktúrában az emeletre vezető fölépcső is mellékessé válhatott, ezért oldalra került az előcsarnok mellé (Dég, 1815–19; Gyöngyös, 1826 k.; Gyömrő, 1835–41), vagy még távolabb, ha az épület megközelítésének új rendszerében, az oldalszárny csatlakozásánál kialakított *kocsiáthajtóhoz* kapcsolódva (Lovasberény, 1804–10; Seregélyes, 1821–22) nagyobb szerepet kapott.

A nagyobb számú földszinti közösségi rendeltetést és teret monumentális csoportba foglaló és központi feltárással a centralitás gondolatát felvető, az 1810-es években elterjedő megoldás, valamint az 1840 körüli *forgalmi centrum köré beosztott térsor* a későbbi, 1850 utáni kastélyok tér- és rendeltetésrendszerének legjelentősebb megújításához, a háromtraktusossághoz vezetett el. Ennek kialakulását és széles körű hazai elterjedését nemcsak a vázolt fejlődési vonal két jelentős eredménye tette lehetővé, hanem az 1860-as évektől a belső traktus kellő megvilágítását biztosító felülvilágító reprezentatív célokra való alkalmazása is (Pest: Károlyi-palota, 1863–65; Nádasdladány, 1873–76; Pest: Károlyi-palota, 1881; Tura, 1883; Pest: Wenckheim-palota, 1886–89).

A 19. század második felében a kastélyok társasági tereinek központi szerepét betöltő nagyszalon – ezáltal a monumentális közösségi tércsoport egészének méltó feltárása – a reprezentativitás jogos igényének visszatérését eredményezte. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az 1850-es évektől a funkciószervezés fejlődésére az erősödő tagolódás jellemző, amely a társasági rendeltetések és a lakófunkció szétválasztására törekedett. A földszint jelentős területét elfoglaló közösségi rendeltetések léptékét látva az ismét nemenként differenciált tulajdonosi lakosztályok elhelyezésére logikusan az emelet is szükségessé vált, mely annak jelentőségét ismét megnövelte. Ha tehát a társasági tércsoport kellően nagy volt, az épület terjengőségének elkerülésére általában csak egy – hagyományosan pedig a férfi – lakosztály került a földszintre. A társasági és lakórendeltetések a korszakban így a földszint és az emelet között jól megoszthatóvá váltak (Nagyhörceköpuszta, 1853–58; Radvány, 1857–77 k.; Tiszadob, 1880–85). Csak kisebb társasági rendeltetéscsoportnál található példa a vele egy szinten elhelyezett, nemenként szétválasztott, kettős tulajdonosi lakosztályra (Zsombolya-Csító, 1869–71; Ó-Kígyós, 1875–79). Egész kis alapterületre korlátozódó funkcionális program és különmű földszinti lakosztály igénye esetén viszont a társasági rendeltetések egy része került szükségszerűen az emeletre (Csala, 1876–78). A funkciószervezés rugalmasságát mutatja, hogy tisztán társasági rendeltetéseknek is helyet adhatott a földszint (Kernyesd, 1871–81 k.; Nádasdladány, 1873–75; Diósszentpál, 1904 k.). Mindezeket figyelembe véve az 1850-es évektől a főúri lakóhelyek első emelete visszanyerte a korábban hazánkban csak a 18. század első felében tapasztalható jelentőségét, és ezzel a belső térkompozíció feltáráának reprezentatív igényét is.

IRODALOM

B. Gál 2005	B. Gál Edit: Az Orczy kastély építés- és birtoklástörténete. In: <i>Mátrai tanulmányok 2005</i> . Mátra Múzeum, Gyöngyös 2005. 11–34.
Bagyinszki 1998	Bagyinszki Zoltán: <i>Kastélyok a történelmi Magyarországról</i> . PUBLI-CITY”1492” Kiadó Kft., Budapest é. n. [1998.]
Baji–Csorba 1994	Baji Etelka – Csorba László: <i>Kastélyok és mágnások. Az arisztokrácia világa a századvégi Magyarországon</i> . HG & Társa Kiadó, Budapest 1994.

- Balassa 1997 *Magyar néprajz.* Szerk.: Balassa Iván. Anyagi kultúra 3. Életmód. Akadémiai Kiadó, Budapest 1997.
- Benda 2014 Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban.* Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely 2014. (Archívum Comitatus Castriferrei 6.)
- Berlász 1974 Berlász Jenő: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk.: Szauder József, Tarnai Andor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 283–332.
- Blondel 1738 Jacques François Blondel: *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en general.* I–II. Parties. Jombert, Paris 1737–1738.
- Borossay 1994 Borossay Katalin: A turai Schossberger-kastély. *Ars Hungarica* XXII (1994) 2. 235–258.
- Borovszky.Bars Borovszky Samu: Bars vármegye. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* OMT, Budapest [é. n.]
- Borovszky.Esztergom Borovszky Samu: Esztergom vármegye. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* OMT, Budapest [é. n.]
- Borovszky.Gömör Borovszky Samu: Gömör-Kishont vármegye. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* OMT, Budapest [é. n.]
- Borovszky.Somogy Borovszky Samu: Somogy vármegye. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* OMT, Budapest [é. n.]
- Borovszky.Torontál Borovszky Samu: Torontál vármegye. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* OMT, Budapest [é. n.]
- Borovszky.Vas Borovszky Samu: Vas vármegye. In: *Magyarország vármegyéi és városai.* OMT, Budapest [é. n.] [1898]
- Bugár-Mészáros 1997 Bugár-Mészáros Károly: *A nádasdladányi Nádasdy-kastély múltja, jelene és jövője.* MÁG, 1997. (Gépirat.)
- Bugár-Mészáros 2003 Bugár-Mészáros Károly: A neoreneszánsz reneszánsza? A szabadkígyósi Wenckheim-kastélyról. *Szalon* VII (2003) 5. 6–14.
- Bugár-Mészáros 2004 Bugár-Mészáros Károly: Romantikus kastélymúzeumok. In: *Romantikus kastély.* Szerk.: Vadas Ferenc. Hild–Ybl Alapítvány, Budapest 2004. 577–597.
- Cházár 1989 Cházár László: *Kastélyaink.* Boardman, Ohio 1989.
- Czoma Czoma László: *Keszthely.* Helikon Kastélymúzeum, é. n.
- Csorna 1966 Csorna Antal: Az óbudai Zichy-kastély kertje. *Műemlékvédelem* X (1966) 1. 37–40.
- Dávid 2000 Dávid Ferenc: Eszterháza belső terei. *Ars Hungarica* XXVIII (2000) 1. 73–95.
- Dávid 2002 Dávid Ferenc: A fertődi Esterházy kastély történeti helyiségkönyve: funkciók és falburkolatok. *Ars Hungarica* XXX (2002) 1. 237–320.
- Daviler 1720 Augustin Charles Daviler: *Cours d' Architecture qui comprend des Ordes de Vignole.* 2. Parties. Explication des Termes d' Architecture. Paris 1720.
- Daviler 1759 Augustin Charles Daviler: *Ausführliche Anleitung zu der ganzen Civil-Baukunst.* (Anhang.) Übers. von Leonhard Christoph Sturm. Augsburg 1759.
- Déry 2006 Déry Attila: *Terézváros – Erzsébetváros VI–VII. kerület.* TERC, Budapest 2006. (Budapest építészeti topográfiája 3.)
- Déry–Merényi 2000 Déry Attila – Merényi Ferenc: *Magyar építészet 1867–1945.* Urbino, Budapest 2000.
- Elias 2005 Norbert Elias: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata.* Napvilág Kiadó, Budapest 2005.

- Entz 1937 Entz Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Budapest 1937.
- F. Dózsa 2003 F. Dózsa Katalin: A szalon szerepe a 19. században, különös tekintettel a Pulszky-szalonnára. In: *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Viga Gyula, Holló Szilvia Andrea, Cs. Schwalm Edit. Archaeolingua, Budapest 2003. 533–540.
- Fekete 2007 Fekete J. Csaba: *Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon*. Doktori értekezés. BME Építészmérnöki Kar, Budapest 2007. (Kézirat.)
- Frojimovics 1995 Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1995.
- G. László 2002 G. László Judit: Egy palota két tervrajz. Adatok a Festetics-palota, Budapest VIII. Pollack Mihály tér 10. építéstörténetéhez. In: *Déshy Mihály 80. születésnapjára*. Tanulmányok. KÖH, Budapest 2002. 585–599.
- Galavics 2000 Galavics Géza: Eszterháza 18. századi ábrázolásai. *Ars Hungarica XXVIII* (2000) 1. 37–71.
- Gábor 1993 Gábor Eszter: Az Erdődy, Semsey, Vanderbilt Gladys palota. *Budapesti Negyed I* (1993) 1. 56–78.
- Genthon 1951 Genthon István: *Magyarország műemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1951.
- Gerle–Maróty 2002 *Ybl Miklós*. Szerk.: Gerle János, Maróty Katalin. Holnap Kiadó, Budapest 2002. (Az építészet mesterei.)
- Gosztonyi 1911 Gosztonyi Gizella: *Családi és társadalmi élet III. Károly korában*. Markovits Garai Ny., Budapest 1911. (Művelődéstörténeti értekezések 51.)
- Hajnóczy 1993 Hajnóczy J. Gyula: „Memorizmus”. In: *Művészettörténet, Műemlékvédelem, Horler Miklós 70. születésnapjára*. IV. köt. Budapest 1993. 501–506.
- Halász 2014 Aczélné Halász Magdolna és Virág-Eglesz Anna (szerk.): *Kallina Mór, az eklektikus Budapest építész*. Salt Communications Kft., [Leányvár] 2014.
- Hatolka 1960 Hatolka Árpád: A Nemzeti Múzeum körül kialakult palotanegyed története. *Műemlékvédelem IV* (1960) 3.
- Hauszmann 1911 Hauszmann Alajos: *A magyar királyi vár*. Budapest 1911.
- Horler 1955 Horler Miklós: *Budapest műemlékei*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest 1955. (MTop VI.)
- Horváth 1990 Horváth Lajos: *Pécel*. Pécel Nagyközségi Tanács, Pécel 1990.
- Horváth 1993 Horváth Hilda: Adalékok a század eleji magyar műgyűjtés történetéhez. Az 1907-es budapesti amatőr kiállítás. *Művészettörténeti Értesítő* (1993) 1–2. 27–39.
- Horváth 1998 Horváth Hilda: *Régvolt magyar kastélyok*. Gemini Budapest Kiadó, Budapest 1998.
- Horváth 2002 Horváth Hilda: *Gr. Pálffy János műgyűjteménye*. ELTE, Bölcsészettudományi Kar, Budapest 2002. (PhD-értekezés.)
- Joó 1968 Joó Tibor: Az edelényi kastély. *Művészettörténeti Értesítő XVII* (1968) 189–206.
- Kaiser–Lipp 2002 Kaiser Ottó – Lipp Tamás: *Kastélyok, várak, paloták*. Alexandra, Budapest 2002.
- Karácsonyi 1896 II. Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. II. köt. Békés vármegye közönsége, [Gyula] 1896.
- Kelecsényi 1988 Kelecsényi Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat, Budapest 1988.

- Kelényi 1976 Kelényi György: *Franz Anton Hillebrandt 1719–1797*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. (Művészettörténeti füzetek 10.)
- Koltai 2001 [Koltai András]: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Osiris Kiadó, Budapest 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források.)
- Koppány 1990 Koppány Tibor: Adatok a vasszécsényi Ó-Ebergényi kastély építéstörténetéhez. *Vasi Szemle* XLIV (1990) 1. 69–85.
- Koppány 1995 Koppány Tibor: *Várak és kastélyok Magyarországon a 11–19. században*. OMvH, Budapest 1995. (Kiállítási katalógus.)
- Koppány–Dercsényi 1990 Koppány Tibor – Dercsényi Balázs: *Magyar kastélyok*. Officina Nova, Budapest 1990.
- Kosáry 1996 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996.
- Krámer 1973 Gerőné Krámer Márta: Adatok a nagycenki volt Széchenyi-kastély építéstörténetéhez. *Építés-Építészettudomány* V (1973) 3–4. 479–487.
- Lipták 1983 Lipták Irén: Az óbudai v. Zichy-kastély helyreállítása. *Műemlékvédelem* XXVII (1983) 1. 43–55.
- Markó 2000 Markó László: *A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig*. Magyar Könyvklub, Budapest 2000.
- Marótyz 2014 Marótyz Katalin: Pálffy Pálné grófnő palotája, 1867–1869. In: *Ybl épületsorsok az Unger-háztól a Kálvin térig*. (Szerk.: Hidvégi Violetta, Marótyz Katalin.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest 2014.
- Merényi 1955 Merényi Ferenc: *Épületfajták Magyarországon. 1890–1918*. Tipológiai adatgyűjtemény IV. köt. Lakóépületek és lakótelepek. Budapest 1955. (Kézirat. In: BME Éptört.Tsz.)
- Mojzer 1971 Mojzer Miklós: *Torony, kupola, kollonád*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. (Művészettörténeti füzetek 1.)
- Mravik 2001 Mravik László: Budapest műgyűjteményei a két világháború között. *Budapesti Negyed* IX (2001) 2–3. 156–190.
- Mravik–Czoma 1994 Mravik László – Czoma László: *Széthullott műgyűjtemények. Magyarország kulturális öröksége szisztematikus pusztításának bemutatása véletlenül fennmaradt archív fényképek alapján*. Helikon Kastélymúzeum, Keszthely 1994.
- Óhidy 2007 Óhidy Viktor: *Főúri lakáskultúra Magyarországon a dualizmus időszakában*. Doktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest 2007. (Kézirat.) doktori.btk.elte.hu/hist/ohidy/dissz_ohidy.pdf (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 19.)
- Örsi 1989 Örsi Károly: A csákvári Esterházy-kastély kertépítészetének története. *Műemlékvédelem* XXXIII (1989) 4. 293–308.
- Pazár–Joó 1963 Pazár Miklósné – Joó Tibor: Újabb adatok az edelényi kastély építéstörténetéhez. *Műemlékvédelem* VII (1963) 3. 138–144.
- Péczy 1968 Péczy Piroska: *A keszthelyi Festetics-kastély*. Pannonia, Budapest 1968.
- Podmaniczky 1984 Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887*. Szerk.: Steinert Ágota. Helikon Kiadó, Budapest 1984.
- Pogány 1959 Pogány Frigyes: *Budapest*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1959.
- Rados 1931 Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. MOB és a Könyvbarátok Szövetsége, Budapest 1931.
- Rados 1939 Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Bővített második kiadás. MOB, Budapest 1939. (Magyarország művészeti emlékei IV.)

- Simon–Keresztessy 2002 Simon Zoltán – Keresztessy Csaba: A hógyészi Apponyi-kastély építéstörténete. In: *Magyar Műemlékvédelem 1991–2001*. OMvH, Budapest 2002. 313–332. (Az OMvH évkönyve, XI.)
- Sinkó 1978 Sinkó Katalin: Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez. In: *Művészet és felvilágosodás*. Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 545–552.
- Sinkó 1981 Sinkó Katalin: A magyar műgyűjtés 1850 után – a magángyűjteményi kiállítások tükrében. In: *Válogatás magyar magángyűjteményekből*. A Magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa. Budapest 1981. 11–29.
- Sisa 1980 Sisa József: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítéshez. *Ars Hungarica* VIII (1980) 1. 103–125.
- Sisa 1981 I/II. Sisa Béla: *Békés megye műemlékei*. I–II. köt. Budapest 1981.
- Sisa 1991 Sisa József: *Kastélyépítészet Magyarországon Ybl Miklós korában*. In: YMKat. 1991. 141–149.
- Sisa 1993 Sisa József: Kastélyépítészet a historizmusban. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk.: Zádor Anna. MTA, Budapest 1993. 65–78.
- Sisa 1997.1 Sisa József: A csákvári Esterházy-kastély. *Művészettörténeti Értesítő* XLVI (1997) 1–2. 1–42.
- Sisa 2000 Sisa József: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. *Művészettörténeti Értesítő* XLIX (2000) 1–2. 21–53.
- Sisa 2004.1 Sisa József: *A nádasdladányi Nádasdy-kastély*. MÁG, Budapest 2004. (Épített örökségünk.)
- Sisa 2004.2 Sisa József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában*. Budapest 2004. (Akadémiai doktori értekezés. MTA Kéziratár D/19.581.)
- Sisa 2005 Sisa József: *A dégi Festetics-kastély*. MÁG, Budapest 2005.
- Soós 2002 Soós István: *Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása*. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár 2002.
- Szarvasi 1939 Szarvasi Margit: *Magánkönyvtárak a XVIII. században*. MNM-OSZK, Budapest 1939. 51–82. (Az OSZK kiadványai VII.)
- Váczai 2005 Váczai Piroska: *Főúri paloták Budapesten a historizmus korában 1867–1914*. Budapest 2005. (PhD-értekezés.)
- Verrasztó 1990 Verrasztó Gábor: Adatok a volt Károlyi-uradalom nagymágocsi magtárának, templomának és kastélyának történetéhez. In: *Nagymágocs*. Szerk.: Blaskó Jánosné. Nagymágocs 1990. 5–34. (Fejezetek a község történetéből 2.)
- Verrasztó 1996 Verrasztó Gábor: *A mágocsi kastély titka. Népszabadság* 1996.
- Vincze 1992 Vincze Pál: *Hasznosítható kastélyok, kúriák Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében*. Szerk.: Vincze István. Budapest–Nyíregyháza 1992. 124–132.
- Voit 1943 Voit Pál: *Régi magyar otthonok*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, H. n. [Budapest] 1943.
- Voit 1955 Voit Pál: A budai várpalota interieurjei. In: *Budapest régiségei*. Szerk.: Gerevich László. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1955. (A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve XVI.)
- Voit 1964 Voit Pál: Beszámoló az OMF távlati kutatási tervéhez kapcsolódó levéltári munkáról. In: *Magyar műemlékvédelem 1959–60*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 254–261.
- Voit 1978 *Heves megye műemlékei*. III. köt. Írta: Voit Pál, Bakó Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. (MTop IX.)
- Voit 1981 Voit Pál: *Barokk tervek és vázlatok 1650–1760*. Szerk.: Buzási Enikő. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1981. (Kiállítási katalógus.)

Voit 1982	Voit Pál: <i>Franz Anton Pilgram 1699–1761</i> . Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
Voit 1993	Voit Pál: <i>Régi magyar otthonok</i> . (Az 1943-as kiadás bővített változata.) Szerk. Sturcz János. Balassi Kiadó, 1993.
Ybl 1956	Ybl Ervin: <i>Ybl Miklós</i> . Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1956.
YblMKat. 1991	<i>Ybl Miklós építész 1814–1891</i> . Szerk.: Farbaky Péter, Kemény Mária. Hild–Ybl Alapítvány, [Budapest] 1991. (Kiállítási katalógus.)
Zádor–Rados 1943	Zádor Anna – Rados Jenő: <i>A klasszicizmus építészete Magyarországon</i> . MTA, Budapest 1943.
Zsindely 1956	Zsindely Endre: A péceli Ráday-kastély. <i>Művészettörténeti Értesítő</i> V (1956) 253–276.

ÁBRAJEGYZÉK

- 1. ábra.** Főúri ebédlők példái a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:
- Tata: *A 22. sz. nagyebédlő a tatai kastély emeletén az 1930-as években*. Fényképfelvétel. Özvegy Györgyi gyűjtése.
 - Töketerebes: *Ebédlő*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1945. 12/099.
 - Szarvas: *Ebédlő*. Archív fotó. In: *SzU VII* (1902) jún. 15. 9.
 - Balogvár: *Emeleti nagy ebédlő*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1810. 12/031.
 - Bajna: *Ebédlő belső képe*. Archív fotó. Közli: Borovszky.Esztergom 15.
 - Nagyugróc: *Ebédlő belső képe*. Archív fotó. Borovszky.Bars 61.
 - Buda, Karátsonyi-palota: *Ebédlő*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1618. 11/078.
 - Budavár, királyi palota: *Az uralkodói vendéglakosztály ebédlője*. Archív fotó. Közli: Hauszmann 1911.
- 2. ábra.** Főúri kastélyok és paloták terített asztalai a történelmi Magyarországról:
- Alcsút: *Nagyebédlő*. Archív fotó. In: *VásLapok I* (1897) 19. 327; *SzU VI* (1901) jún. 30. 5. Közli: Soós 2002. 28.
 - ismeretlen: *Ebédlő*. Archív fényképfelvétel, 1922-ben. Jankovszky György adománya. Fortepan. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/Fortepan/10463/?list=eyJxdWVyeSI6ICJD SU1LRT0oXCJ2aXRyaW5eIikifQ&img=0> (Utolsó megtekintés 2019. 05. 19.)
 - Tiszadob: *A 6. sz. ún. „fekete” ebédlő*. Archív fényképfelvétel, 1930 körül. Alföldy Gábor gyűjtése.
 - Féltorony: *Ebédlő*. Archív fotó. In: *SzU VII* (1902) dec. 15. 10.
 - Galgóc: *Ebédlő*. Archív fotó. Közli: Voit 1943. 285.
 - Nógrádgárdony: *Ebédlő*. In: *SzU X* (1905) aug. 15. 6.
 - Perbenyik: *Ebédlő*. In: *MN V* (1900) jún. 12.
 - Pest, Károlyi Mihály-palota: *Táncterem Károlyi Juliette grófnő és Festetics Sándor gróf esküvőjére terített asztal*. In: *SzU XVI* (1911) okt. 31. 10.
 - Pest, Wenckheim-palota: *Bálszob terítve a dejeunier-hez*. In: *SzU VIII* (1903) ápr. 30. 7.
- 3. ábra.** Táncterem példái a történelmi Magyarország kastélyaiból, palotáiból:
- Gödöllő: *A 2. sz. nagy fogadóterem 1895-ben*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1827. 12/040. Közli: *SzU IX* (1904) márc. 31. 3; Rados 1939. LVI. tábla után betétlapon.
 - Gács: *Emeleti nagyterem*. Archív fotó. Klösz György felvétele. BFL XI. 916. 1840. 12/046. Közli: Rados 1939. LXVI. tábla.
 - Pest, Károlyi Mihály-palota: *Táncterem*. Archív fotó. In: *VU LIX* (1912) márc. 24. 230.

- d) Beodra: *Emeleti táncterem belső képe 1896 körül*. Archív fotó. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1898. 12/076. Közli: Rados 1939. CXLVIII. tábla; Baji–Csorba 1994. 65.
- e) Buda, Karátsonyi-palota: *Táncterem*. Archív fotó. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1615. 11/075.
- f) Keszthely: *Az ún. „Goblein” 89. sz. nagy táncterem Festetics Tasziló kastélyának új északi szárnyában 1896 körül*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 196 1676. 11/137. Közli: Baji–Csorba 1994. 64–65.
- 4. ábra.** Ebédlők, tánctermek és ünnepi nagytermek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a) Zsámbék: Fekete 2007.
b) (Vas)Szécsény: Fekete 2007.
c) Edelény: Fekete 2007.
- 5. ábra.** Ebédlők, tánctermek és ünnepi nagytermek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a) Baltavár: Fekete 2007.
b) Kiscenk (terv): Fekete 2007.
c)–d) Kiscenk: Fekete 2007.
- 6. ábra.** Ebédlők, tánctermek és ünnepi nagytermek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a)–b) Keszthely: *78. sz. ebédlő nagyterem az 1890-es években*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 196 1671. 11/132. Közli: *SzU VI* (1901) nov. 30. 7; Fekete 2007.
c) Pécel: Fekete 2007.
- 7. ábra.** Elő- és társasági termek a budavári királyi palotából:
a), g) kis kihallgatási terem (kis trónterem): *A kis trónterem*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 849; *A kis trónterem a déli oldalon az 1930-as években*. Korabeli képeslap. https://oroksefigyelo.blog.hu/2015/10/07/hogyan_lesz_itt_hauszmann (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 19.)
b), f) szalonok: *„Circle” teaszalon*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 919; *Társalkodó terem*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 903.
c)–d), h)–i) előtermek: *A Zenta-előterem*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 891; *Fogadási váróterem*. In: *VasLapok I* (1897) 24. 448; *Fehér előterem*. In: *VasLapok I* (1897) szept. 19. 449; *A Koronázás-előterem*. Klósz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1024, 1964, 1968.
e) kihallgatási nagyterem (nagy trónterem): *A trónterem az 1930-as években*. Korabeli képeslap. https://www.google.com/imgres?imgurl=http://i.imgur.com/nlKtMNE.jpg&imgrefurl=https://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=704310&page=463&h=818&w=1024&tbid=VSCiCoJozDC_VM&tbnh=201&tbnw=251&usq=K_5wWCvPKWvY1nfwGKOH1FDB_2U4w=&docid=aEShQ6gJv2vfZM (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 19.)
- 8. ábra.** Ebédlők, tánctermek, ünnepi nagytermek és gyűjteményes termek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a) Budavár, királyi palota: Fekete 2007.
b)–c) Eszterháza: Fekete 2007.
- 9. ábra.** Elő- és társasági termek Eszterháza kastélyából:
a) nagy táncterem: *64. sz. díszterem*. Fényképfelvétel. IM 24321. Közli: Rados 1939. XCIII. tábla; Voit 1943. 210; Dávid 2000. 87. 19. kép.
b) előterem: *A 65. sz. díszebédlő*. Fényképfelvétel ismeretlen forrásból. Cházár-gyűjtemény. Közli: Cházár 1989. 160. 145. kép.
- 10. ábra.** Ebédlők, tánctermek és ünnepi nagytermek jellegzetes diszpozíciójának példái:
a) Hőgyész: Fekete 2007.
b) Óbuda: Fekete 2007.
c) Csákvár: Fekete 2007.
- 11. ábra.** Szalonok példái a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:

- a) Eszterháza: *A 67. sz. úri zeneszalón hercegi lakosztály első szalonja 1894 körül*. Közli: Dávid 2000. 83. 12. kép.
- b) Töketerebes: *Gobleinszalón*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1944. 12/099. In: *SzU VIII* (1903) dec. 15. 7.
- c) Futak: *Nagyszalón*. Archív fotó. Közli: *SzU V* (1900) dec. 15.
- d) Füles: *Nagyszalón*. Archív fotó. Közli: *SzU X* (1905) jún. 15. 9.
- e) Bajna: *Dolgozó és úriszoba*. Közli: Borovszky.Esztergom 15.
- f) Pest, Károlyi Mihály-palota: *Fogadóterem*. Archív fotó. In: *VU LIX* (1912) márc. 24. 231.
- g)–h) Galgóc: *Úri szoba [pipázó]*. Archív fotó. In: *SzU VI* (1901) aug. 31. 6; *Kisszalón*. Archív fotó. Közli: Voit 1943. 283.
- i)–j) Buda, Karátsonyi-palota: *Gobleinszalón*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1616. 11/076; *Nagyszalón*. Archív fotó. In: *SzU XIII* (1908) máj. 31. 3.
- k) Töketerebes: *Gobleinszalón*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1944. 12/099. Közli: *SzU VIII* (1903) dec. 15. 7.
- l) Rátót: *Nagy szalón és fogadóterem*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1732. 11/197. Közli: *VU XLVIII* (1901) szept. 8. 577.
- m) Kajdacs: *Szalón*. Archív fotó. Közli: *SzU VIII* (1903) aug. 15. 11.
- n) Buda, Andrássy Gyula-palota: *Nagyszalón*. Archív fotó. <http://urbface.com/budapest/az-andrassy-palota> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 19.)
- o) Nagybodok: *Nagyterem*. Archív fotó. In: *SzU VI* (1901) okt. 15. 10.
- p)–r) Pest, Csekonics-palota: *Szalónok*. Archív fotók. IM. ltsz.: 6053. Közli: Baji–Csorba 1994. 30–31.
- s) Lengyel: *Nagyszalón*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1580. 11/041.
- t) Buda, Lipthay-palota: *Nagyszalón*. Archív fotó. IM FLT 26848.
- u) Budafok: *Női szalón*. Archív fotó. In: *SzU XV* (1909) nov. 30. 7.
- x) Vácrátót: *Nagyszalón*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1639. 11/09. Közli: Baji–Csorba 1994. 41.
- y) Keszthely: *63. sz. úri szoba vagy dohányzó szalón Festetics Tasziló lakosztályának emeletén 1896 körül*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 196. 1682. 11/145. Közli: *SzU VI* (1901) nov. 30. 5; Baji–Csorba 1994. 84.
- z) Tóalmás: *Nagyszalón*. Archív fotó. Közli: *SzU XII* (1907) aug. 15. 9.
- 12. ábra.** Szalónok példái társasággal a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:
- a) Keszthely: *Hercegi szalón az 1930-as években*. Archív fotó. Közli Czoma 35. kép.
- b) Szőlősgyőrök: *Nagyszalón*. Archív fotó. Közli: *SzU X* (1905) 13. aug. 15. 8.
- 13. ábra.** Dohányzószalónok példái a történeti Magyarország kastélyaiból:
- a) Szőlősgyőrök: *Pipázó*. Archív fotó. Közli: *SzU X* (1905) júl. 15. 8.
- b) Nógrádgárdony: *Dohányzó*. Archív fotó. Közli: *SzU X* (1905) aug. 15. 6.
- c) Táplány: *Pipázó*. Archív fotó. Közli: *SzU VI* (1901) jún. 30. 12.
- d) Kapuvár: *Dohányzó*. Archív fotó. Közli: *SzU VII* (1902) jún. 30. 10.
- 14. ábra.** Biliárdszalónok példái a történeti Magyarország kastélyaiból:
- a) Féltorony: *Biliárdterem*. Archív fotó. Közli: *SzU VII* (1902) dec. 15. 15.
- b) Tövisgyháza: *Biliárd szalón*. Archív fotó. Közli: *SzU X* (1905) jún. 30. 13.
- c) Keszthely: *6. sz. ún. „Játszó terem” földszinti biliárdszoba Festetics Tasziló lakosztályában 1896 körül*. Klösz György fényképfelvétele, é. n. BFL XI. 196. 1669. 11/130. Közli: Baji–Csorba 1994. 83.
- d) Kisszántó: *Játszóterem*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 196. 1917. 12/085; Baji–Csorba 1994. 41.
- 15. ábra.** Könyvtárak példái a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:
- a) Pest, Károlyi Mihály-palota: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU VI* (1901) júl. 31. 7; *VU LIX* (1912) márc. 24. 230.

- b) Alesút: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *VasLapok* I (1897) aug. 8. 321; *SZU* VI (1901) jún. 30. 4.
- c) Magyarbél: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* VI (1901) szept. 15. 6.
- d) Féltorony: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* VII (1902) dec. 15. 14.
- e) Tata: 27. sz. *könyvtár a tatai kastélyban, 1930-as évek*. Fényképfelvétel. MMA MDK.
- f) Futak: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* V (1900) dec. 15.
- g) Galgóc: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: Voit 1943. 281.
- h) Deregnő: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* IX (1904) júl. 15. 9.
- i) Homonna: *Könyvtár és grófi dolgozó belső képe*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. Közli: Baji–Csorba 1994. 102.
- j) Vácrátót: *Könyvtár*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1640. 11/100.
- k) Nógrádgárdony: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* X (1905) aug. 15. 7.
- l) Buda, Emmer-palota: *Könyvtár*. Archív fotó. IM FLT 6046.
- m) Táplány: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* VI (1901) jún. 30. 12.
- n) Lengyel: *Könyvtár*. Archív fotó. Klösz György felvétele. BFL XI. 916. 1579. 11/040.
- o) Buda, Liphay-palota: *Könyvtár*. Archív fotó. IM FLT 5903.
- p) Buda, Karátsonyi-palota: *Könyvtár*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1611. 11/071.
- q) Perbenyik: *Könyvtár*. Archív fotó. Közli: *MN* V (1900) jún. 12.
- r) Martonvásár: *Könyvtár*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1628. 11/088. Közli: Sisa 1980. 44. kép.

16. ábra. Képtárgalériák, fegyvergyűjtemények példái a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:

- a) Pápa: *Képtár*. Archív fotó. Közli: *SzU* VIII (1903) 22. 6; 1926. évi képét közli: TKM 339. 10–11.
- b) Galgóc: *Galéria belső képe*. Archív fotó. Közli: *VU* LIX (1912) jan. 7. 10. 2. kép.
- c) Homonna: *Fegyvertár – folyosó*. Archív fotó. Közli: *SzU* VII (1902) jan. 31. 6.
- d) Buda, Karátsonyi-palota: *Képtár terem*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL X. 916. 1612. 11/072.
- e)–f) Betlér: *Képtár*. Archív fotó. <https://www.bumm.sk/regio/2016/12/28/a-betleri-kastely-felujitott-termekkel-es-uj-kiallitasi-targyakkal-varja-a-latogatokat> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 21.); *Képtár gróf Andrássy Géza kastélyában*. Közli: Borovszky. Gömör 34.

17. ábra. Télkertek példái a történeti Magyarország kastélyaiból és palotáiból:

- a) Keszthely: 1. sz. „*Sale de marbre*” (márványterem) *télikert képe 1901 előtt*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1998. 13/024. Közli: *SzU* VI (1901) nov. 30. 8.
- b) Budafok: *Télikert*. Archív fotó. Közli: *SzU* XIV (1909) nov. 30. 7.
- c) Tóalmás: *Ebédlő a télikert felé*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1794. 12/022.
- d) Tóalmás: *Télikert*. Archív fotó. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1795. 12/022. Közli: *SzU* XII (1907) aug. 15. 9.
- e) Écska: *Télikert*. Archív fotó. Közli: *VU* XLVI (1899) nov. 19. 788.

18. ábra. Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példái:

- a) Keszthely, könyvtárterem: *Festetics György által kiépített 62. sz. könyvtár képe 1896 körül*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1678. 11/141. Közli: Baji–Csorba 1994. 102.
- b) kiskönyvtár: 64. sz. *kis könyvtár részlete 1938-ban*. Ismeretlen fényképfelvétel. É. n. Közli: Czoma 29. 38. kép.
- c) a társasági terek alaprajzi elrendezése: Fekete 2007.
- d) Csákvár: Fekete 2007.

- 19. ábra.** Ebédlők, nagyszalonok és monumentális társasági tércsoportok diszpozíciójának példái:
 a), d) Dég: *Ebédlőként berendezett hajdani táncterem az 1930-as években*. Archív fényképfelvétel. Alföldy Gábor gyűjteményéből: Fekete 2007.
 b)–c), e) Gyöngyös: *Nagyszalon*. Archív fényképfelvétel. Gy-MM. Közli: B. Gál 2005.1. 22, 24. kép; Fekete 2007.
- 20. ábra.** Monumentális társasági tércsoportok diszpozíciójának példái:
 a) Ikervár (terv): Fekete 2007.
 b) Fót (terv): Fekete 2007.
- 21. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Pest Károlyi Alajos palotájában:
 a) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
 b) táncterem: *Bálterem a zenekari karzattal*. Archív fotó. IM FLT 5908.
 c)–d) szalonok: *Nagy- és kisszalon képe az ebédlő felé*. Archív fotók. IM FLT 6052, 6067.
- 22. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példái főúri palotákban:
 a) Pest, Festetics-palota: Fekete 2007.
 b) Pest, Esterházy-palota: Fekete 2007.
 c) Pest, Pálffy-palota: Fekete 2007.
 d) Pest, Károlyi István-palota: Fekete 2007.
- 23. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Tiszadob, Andrassy-kastély
 a) nagyszalon: *A 3. sz. nagyszalon*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 1929. 12/091 és 1991. 13/020. Közli: *SzU IX* (1904) márc. 15. 4; Sisa 1993. 75. 69. kép; Bugár-Mészáros 2004. 594.
 b) zeneszalon: *A 4. sz. zeneszalon*. Archív fényképfelvétel, 1930 körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből.
 c) Hall: *A 2. sz. hall*. Archív fényképfelvétel, 1930 körül. Alföldy Gábor gyűjteményéből.
 e) az ún. Rippl-Rónai-ebédlő: *A budai palotából áthelyezett ebédlő a kastélyban*. Archív fényképfelvétel. <https://docplayer.hu/docs-images/58/42118181/images/24-0.png> (Utolsó megtekintés: 2019. 05. 21.)
 d), f) alaprajzi elrendezés 1911 előtt és után: Fekete 2007.
- 24. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Tura, Schossberger-kastély:
 a) nagyszalon: *Nagyszalon 1920 körül*. Ismeretlen fényképfelvétel. Közli: Borossay 1994. 17. kép.
 b) kisszalon: *Kisszalon*. Ismeretlen fényképfelvétel. Közli: Borossay 1994. 18. kép.
 c) könyvtár- és biliárdszoba: *Billiárdszoba*. Ismeretlen fényképfelvétel. Közli: Borossay 1994. 19. kép.
 d) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
 e) ebédlő: *Ebédlő*. Ismeretlen fényképfelvétel. Közli: Borossay 1994. 20. kép.
 f) nappali szoba: *Nappali szoba, 1920 körül*. Ismeretlen fényképfelvétel. Közli: Borossay 1994. 21. kép.
- 25. ábra.** A társasági terek diszpozíciójának példája, Keszthely, Festetics-kastély:
 a)–b) nagyszalon: *Női nagy szalon 1896 körül*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 196. 1677. 11/140. Közli: *SzU VI* (1901) nov. 30. 4; Czoma 36. 54. kép; Baji–Csorba 1994. 28; *Női nagy szalon az 1930-as években*. Archív fotó. Közli: Czoma 37. 56. kép.
 c) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
 d) ebédlő: *78. sz. ebédlő nagyterem 1900 körül*. Archív fotó. Közli: Czoma 37. 57. kép.
- 26. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Szepesgörgő, Csáky-kastély:
 a) nagyszalon: *Az 5. számú nagyszalon*. Archív fotó. Közli: *SzU VII* (1902) júl. 15. 5.
 b) könyvtár: *A 8. számú könyvtár*. Archív fotó. Közli: *SzU VII* (1902) júl. 15. 5.
 c) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- 27. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Pest, Wenckheim-palota:
 a)–b) nagyszalon: *Az 52. sz. emeleti nagyszalon*. Közli: Rados 1939. XCVI. tábla után; IM FLT 6061.

- c) nagy bálterem: *Az 55. sz. emeleti nagybálterem 1902 előtt*. Közli: *SzU VII* (1902) aug. 15. 11.
- d) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- 28. ábra.** A társasági terek diszpozíciójának példája, Mosdós, Pallavicini-kastély:
- a) ebédlő: *Ebédlő 1908 előtt*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XIII* (1908) jún. 15. 5.
- b) biliárd- és könyvtárszoba: *Biliárd és könyvtárszoba*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XIII* (1908) jún. 15. 8.
- c) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- d) hall: *Hall 1908 előtt*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XIII* (1908) jún. 15. 6.
- 29. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Nagymágocs, Károlyi-kastély
- a) télikert: *A télikert belső képe az 1930-as években*. Archív fényképfelvétel a szerző gyűjteményéből.
- b) dolgozó- és könyvtárszoba: *A dolgozó- és könyvtár képe, háttérben a télikerttel az 1930-as években*. Archív fényképfelvétel a szerző gyűjteményéből.
- c) biliárdszoba: *Biliárdszoba 1902 és 1910 között*. Klósz György fényképfelvétele. BFL IX. 916. 1703. 11/169.
- d) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- e)–f) nagyszalon: *Nagyszalon*. Klósz György fényképfelvétele. BFL IX. 916. 1705. 11/170. Közli: Baji–Csorba 1994. 30; *A Nagyszalon képe az 1930-as években*. Archív fényképfelvétel a szerző gyűjteményéből.
- g) ebédlő: *Az ebédlő képe az 1930-as években*. Archív fényképfelvétel a szerző gyűjteményéből.
- h) reggeliző: *Kisebédlő 1902 és 1910 között*. Klósz György fényképfelvétele. BFL IX. 916. 1710. 11/175.
- 30. ábra.** Monumentális társasági tércsoport diszpozíciójának példája, Diósszentpál, Tüköry-kastély:
- a) tervezett alaprajzi beosztás: Fekete 2007.
- b) megvalósult alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- 31. ábra.** A társasági terek diszpozíciójának példája, Budavár, királyi palota:
- a) nagy bálterem: *Az új ünnepi nagyterem*. Közli: Hauszmann 1911.
- b) buffet-csarnok: *A buffet-galéria*. Közli: Hauszmann 1911.
- c) előcsarnok, ruhatár: *Az új ünnepi termek előcsarnoka*. Közli: Hauszmann 1911.
- d) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- 32. ábra.** A ebédlő és a nagyszalon szerepének és helyzetének változása a 19. század folyamán:
- a) Magyarbél: *Hajdani ebédlőterem*. Archív fotó. Közli: *SzU VI* (1901) szept. 15. 5.
- b) Pozsony, Habsburg-palota: *Nagy táncterem 1894-ben*. Publ.: *BpLáLa VII* (1894) márc.–ápr. Mell. 12.
- c) Soponya: *Emeleti nagyterem, könyvtár és dolgozó*. Archív fotó. In: *BpLáLa VII* (1894) júl.–aug. 31.
- d) Alsókorompa: *Hajdani ebédlőterem*. Archív fotó. Közli: *SzU V* (1900) dec. 9.
- 33. ábra.** Az ebédlő és a nagyszalon szerepének és helyzetének változása a 19. század folyamán:
- a) ebédlő „központú” alaprajzi elrendezés (azonosítatlan tervlap Ybl Miklós hagyatékában): Kéziratos tervrajz. BFL XV. 17.f. 331.b. 15/1.
- b) nagyszalon „központú” alaprajzi elrendezés (Pest, Csekonics-palota): Kéziratos tervrajz. BFL XV. 17.f. 331.b. 15/2.
- 34. ábra.** A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példái:
- a)–b) Nagyhorcsók: *A kastély földszintjének első tervváltozata Weber Antal építészttől*. Sign. BFL XV. 331. 14/29; Fekete 2007.
- c) Mikosdpusztá: Fekete 2007.
- d) Vasvörösvár: Fekete 2007.
- 35. ábra.** A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának és monumentális csoportjának példája, Nádasdladány, Nádasdy-kastély:

- a) könyvtár: *A 11. sz. könyvtárterem 1900 körül*. Klösz György fényképfelvétele. MNM-TF 41.630; BFL XI. 916. 1773. 12/011; 2003. 13/026. Közli: Baji–Csorba 1994. 102–103; Bugár–Mészáros 1997. 9. kép; Sisa 2000. 36. 25. kép; Sisa 2004.1. 54. 41. kép.
- b) kassza: *A 14. sz. kassza (budoire) 1911 előtt*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XVI* (1911) jún. 30. 4; Sisa 2000. 35. 22. kép; Sisa 2004.1. 51. 37. kép.
- c) télikert: *A 24. sz. télikert 1911 előtt*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XVI* (1911) jún. 30. 4; Sisa 2000. 32. 15. kép; Sisa 2004.1. 44. 30. kép.
- d) nagyszalon: *Nagyszalon, 1930-as években*. Fényképfelvétel. MMA MDK 23.354. Közli: Bugár–Mészáros 1997. 5. kép; Sisa 2000. 31. 13. kép; Sisa 2004.1. 43. 28. kép.
- e) képtár: *Ősök csarnoka 1911 előtt*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XVI* (1911) jún. 30. 3.
- f) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- g) reggeliző: *Előszoba 1900 körül*. Klösz György fényképfelvétele. MNM-TF 41.631; BFL XI. 916. 1774. 12/012; 2005. 13/027. Közli: *SzU XVI* (1911) jún. 30. 5; Baji–Csorba 1994. 146; Bugár–Mészáros 1997. 10. kép; Sisa 2004.1. 57. 43. kép.
- h) biliárdszalon: *A 16. sz. biliárdszoba 1911 előtt*. Fényképfelvétel. Közli: *SzU XVI* (1911) jún. 30. 5.
- i) ebédlő: *Ebédlő az 1930-as években*. Fényképfelvétel. MMA MDK 23.349. Közli: Bugár–Mészáros 1997. 12. kép; Sisa 2000 34. 20. kép; Sisa 2004.1 49. 34. kép.
- 36. ábra.** A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példái:
- a) Ókigyós, Wenckheim-kastély: nagyszalon: *A 4. sz. nagy elfogadó szalon 1896 körül*. Klösz György fényképfelvétele. MNM-TF; BFL XI. 916. 1713. 11/179. Közli: Baji–Csorba 1994. 27; Bugár–Mészáros 2003. 14.
- b) ebédlő: *6. sz. ebédlő 1902 előtt*. Közli: *SzU VII* (1902) aug. 31. 6.
- c) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- d) Zsombolya-Csító, Csekonics-kastély alaprajzi elrendezése: Fekete 2007.
- 37. ábra.** A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példái:
- a) Pest, Dessewffy-palota: írószoba: *Írószoba*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 636. 05/090.
- b) nagyszalon: *Első emeleti szalon 1890 körül*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 638. 05/091.
- c) ebédlő: *Ebédlő*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 637. 05/091.
- d) alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- e)–f) Pest, Szabó-villa alaprajzi elrendezése 1895 előtt és után: a szerző grafikája.
- 38. ábra.** A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példája, Csala, Kégl-kastély:
- a) az emelet alaprajzi elrendezése: Fekete 2007.
- b) a földszint alaprajzi elrendezése: Fekete 2007.
- 39. ábra.** A társasági és gyűjteményes funkciók állandósuló kapcsolatának példája:
- a) Pest, Erdődy-villa: ebédlő: *Az első emeleti ebédlő*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 644. 05/094.
- b) nagyszalon: *Az első emeleti ebédlő*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 645. 05/095.
- c) dolgozószoba: *Az első emeleti ebédlő*. Klösz György fényképfelvétele. BFL XI. 916. 646. 05/095.
- d) az emelet alaprajzi elrendezése: Fekete 2007.
- e) a földszint alaprajzi elrendezése: Fekete 2007.
- f) Baltavár, Thurn und Taxis-kastély, alaprajzi elrendezés: Fekete 2007.
- 40. ábra.** Főúri lakóhelyek társasági és gyűjteményes funkcióinak elrendezési változatai a történelmi Magyarországon: Fekete 2007.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

<i>ARsch</i>	<i>Architektonische Rundschau</i>
BAZmL	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc
BFL	Budapest Főváros Levéltára, Budapest
<i>BpLáLa</i>	<i>Budapesti Látogatók Lapja</i>
<i>DI</i>	<i>Der Interieur</i>
<i>ÉpIp</i>	<i>Építő Ipar</i>
Gy-MM	Mátra Múzeum, Gyöngyös
IM	Iparművészeti Múzeum, Budapest
<i>MN</i>	<i>Magyarország és a Nagyvilág</i>
MMA MDK	Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest
MNL-OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
<i>MTop</i>	<i>Magyarország Műemléki Topográfiaja</i>
<i>SZU</i>	<i>Szalón Újság</i>
<i>TKM</i>	<i>Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára</i>
<i>VasLapok</i>	<i>Vasárnapi Lapok</i>
<i>VU</i>	<i>Vasárnapi Újság</i>

THE FUNCTIONAL ARRANGEMENT OF SOCIAL AND COLLECTION-SPACES OF THE NOBLE HOUSEHOLD IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Summary

The functional system of the noble household reflects the structure of the social relations network and the owner's *household* is embedded in this structure. During the 19th century the nobility was affected by several social changes – as: getting administrative positions, political activities, participation in business corporations, etc.). It resulted in a clear separation of public spaces and privacy, intimate and public functions. The most spectacular manifestation of it is that the public role of private apartments disappeared largely, and this role was taken over by the significantly growing number of social spaces. Namely, the upper nobility had a broad wiggle room which allowed a lifestyle on their own and the husband and the wife could have separate contacting circles, in parallel. However, the etiquette, the convention and the representation obligations required some contacts between the spouses as well, and this socially required minimum of relations could set limits on the lives of both. This determined the publicly legitimized social relationship between the husband and the wife, which is reflected in the meaning of the entity through the generations, namely of the *house(hold)*. The layout, the number and the scope of social spaces, reception areas, guest apartments reflect the way and extent in the integration into the public community by the owners. The formation of social spaces had a well-defined social meaning, those spaces were reserved for the tighter contact circle of the master and the mistress of the house. Here they welcomed those ones who came for a short stay, when the visits did not primarily serve for representation, but rather a comfortable, intimate and ethically more free social life, salon life. On the contrary, the dining room was the symbol of the specific, public, social position which was filled by the owner in the hierarchy of nobility. The dining room could be suitable for the greetings of the nobles with the same or higher rankings during an official visit, and the associated guest apartment could be appropriate to accommodate them. From the 1790s onwards, a *differentiated positioning of the linear row of social and integrated collection functions* evolved, namely the collections were increased in

number and functionally specialized. The differentiated positioning separated the linear row from the residential functions in a much more characteristic way than before. Thus, in the 19th century, social functions appeared completely or partially differentiated from the residential functions, in the majority of the examples the social functions were *assigned in the ground floor with a walking availability.* In the 1810s, the *group of functions* which was developed in the linear structure resulted in the *need for simultaneous, centralized availability* of several social spaces, giving the importance of this traditional structure at that time. The formation of the *central, three-tract spatial structures*, which encased the large number of social functions in a differentiated way, was typical from the 1850s, while the *linear two-tract arrangements* were considered as traditional at that time.

Keywords: castle, palace, noble household, dancing hall, dining room, salon, billiard room, gallery, winter garden, function, Baroque, historicism

DIE FUNKTIONALE ANORDNUNG DER GESELLSCHAFTS- UND SAMMLUNGSRÄUMEN DER EDLEN WOHSITZE IN 18–19. JAHRHUNDERTEN

Zusammenfassung

Das Funktionssystem der edlen Wohnsitze spiegelt die Struktur des gesellschaftlichen Beziehungsnetzes gut wider und der *Haushalt (oder die Hofhaltung)* des Eigentümers ist in diese Struktur eingebettet. Während des 19. Jahrhunderts war der Hochadel von mehreren gesellschaftlichen Veränderungen betroffen – wie z.B. Erwerb von Verwaltungspositionen, politischen Aktivität, Beteiligung an Wirtschaftsunternehmen usw. Dies führte zu einer klaren Trennung von öffentlichem Raum und Privatsphäre sowie intimen und öffentlichen Funktionen. Die spektakulärste Manifestation davon ist, dass die öffentliche Rolle von Privatwohnungen weitgehend verschwunden ist und diese Rolle von der signifikant wachsenden Anzahl von gesellschaftlichen Räumen übernommen wurde. Der obere Adel hatte nämlich einen weiten Spielraum, der einen eigenen Lebensstil ermöglichte, und der Ehemann und die Ehefrau konnten parallel getrennte Kontaktkreise haben. Die Etikette, die Konvention und die Repräsentationspflichten erforderten jedoch auch einige Kontakte zwischen den Ehepartnern, und dieses gesellschaftlich vorgeschriebene Minimum an Beziehungen könnte das Leben beider einschränken. Dies bestimmte die öffentlich legitimierte gesellschaftliche Beziehung zwischen Ehemann und Ehefrau, die sich in der Bedeutung der Entität über die Generationen hinweg widerspiegelt, nämlich das/der *Haus(halt)*. Die Anordnung, die Anzahl und der Umfang der gesellschaftlichen Räume, Empfangsbereiche, Gästeappartements spiegeln die Art und den Grad der Integration von Eigentümer in die öffentliche Gemeinschaft wider. Die Entwicklung der gesellschaftlichen Räume hatte eine klar definierte gesellschaftliche Bedeutung: diese Räume waren dem engeren Kontaktkreis des Hausherrn und der Hausherrin vorbehalten. Hier begrüßten sie diejenigen, die für einen kurzen Aufenthalt kamen, damals wenn die Besuche nicht in erster Linie der Repräsentation dienten, sondern eher einem komfortablen, intimen und ethisch freieren gesellschaftlichen Salonleben. Im Gegenteil, der Speisesaal war das Symbol der spezifischen öffentlichen gesellschaftlichen Position, die der Eigentümer in der Hierarchie des Adels innehatte. Der Speisesaal könnte für die Begrüßung von Adligen mit den gleichen oder höheren Rängen während eines offiziellen Besuchs geeignet sein, und das zugehörige Gästeappartement könnte geeignet sein, diese zu beherbergen. Ab den 1790er Jahren entwickelte sich eine *differenzierte Positionierung der linearen Zeile gesellschaftlicher und integrierter Sammlungsfunktionen*, das heißt, die Sammlungen wurden immer *zahlreicher und funktional spezialisiert*. Die differenzierte Positionierung durch die lineare Zeile trennte die Sammlungsfunktionen von den Wohnfunktionen in viel spezifischer Weise als zuvor. So schienen im 19. Jahrhundert die gesellschaftlichen Funktionen ganz oder teilweise von den Wohnfunktionen abgegrenzt zu sein, in den meisten Beispielen wurden die gesellschaftlichen Funktionen

im Erdgeschoss mit einer Gehenthüllung belegt. In den 1810er Jahren erforderte die *Gruppe von Funktionen*, die in der linearen Struktur entwickelt wurde, die gleichzeitige, *zentralisierte Enthüllung* mehrerer gesellschaftlicher Räume, was die Bedeutung dieser traditionellen Struktur in damaliger Zeit bewies. Die Entstehung der *zentralen, dreistufigen Raumstrukturen*, die die Vielzahl der gesellschaftlichen Funktionen auf differenzierter Weise umfassten, war ab den 1850er Jahren typisch, während die *linearen Zweitrakt-Anordnungen* zu jener Zeit als traditionell galten.

Schlüsselwörter: Schloss, Palais, edler Wohnsitz, Tanzsaal, Speisesaal, Salon, Billiardzimmer, Galerie, Wintergarten, Funktion, Barock, Historismus

Open Access nyilatkozat: A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

☞ Beérkezett: 2019. május 24. Elfogadva: 2019. június 26.